

Bartosz Januszewski

Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku, Polska
bartosz.januszewski@ipn.gov.pl

Selbstschutz Soldau – działdowskie komando śmierci (wrzesień 1939 – lipiec 1940)

Selbstschutz Soldau: The Działdowo Death Squad
(September 1939 – July 1940)

Selbstschutz Soldau – Das Todeskommando von Działdowo
(September 1939 – Juli 1940)

Słowa kluczowe: Działdowo, Soldau, Volksdeutscher Selbstschutz, Einsatzgruppen, zbrodnie niemieckie

Keywords: Działdowo, Soldau, Volksdeutscher Selbstschutz, Einsatzgruppen, German atrocities

Schlüsselworte: Działdowo, Soldau, Volksdeutscher Selbstschutz, Einsatzgruppen, deutsche Verbrechen

STRESZCZENIE

Struktury Volksdeutscher Selbstschutz na ziemi działdowskiej funkcjonowały od września 1939 do lipca 1940 r. Przez niemal jedenaście miesięcy istnienia tej organizacji działdowscy volksdeutsche dopuścili się licznych zbrodni na polskiej ludności cywilnej. Masowe egzekucje, wykonywane na terenie ośrodka zagłady DL/GL/AEL Soldau (piwnice głównego bloku więzińskiego, plac apelowy), w okolicach Działdowa (Komorniki, Malinowo, Białuty, Bursz, Narzym) i w samym mieście (cmentarz żydowski, lasek Zwierskiego), pochłonęły co najmniej 1683 istnień ludzkich. Ofiarami byli mieszkańcy Działdowa i Działdowszczyzny (m.in. Burkat, Iłowo, Kisiny, Kurki, Skurpie, Wysoka), Ziemi Dobrzyńskiej (Lipno), ziemi łomżyńskiej (Łomża) i Mazowsza (Ciechanów, Kisielew, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Przasnysz, Sierpc, Warszawa). Udokumentowane w artykule straty, ze względu na szczupłość materiału dowodowego, należy uznać za absolutnie minimalne. Badania w tym zakresie będą kontynuowane.

ABSTRACT

The Volksdeutscher Selbstschutz (Ethnic German Self-Defence) networks were active in the Działdowo area from September 1939 to July 1940. Over the near-eleven-month existence of this organization, the Działdowo Volksdeutsche perpetrated numerous atrocities against the Polish civilian population. Mass executions took place at the Soldau extermination center (in the main block's basements and the roll-call square), in the countryside around Działdowo (Komorniki, Malinowo, Białuty, Bursz, Narzym), and within Działdowo proper (Jewish cemetery and Zwierski Grove), resulting in a death toll of at least 1,683. Among the victims were the residents of Działdowo and the surrounding areas (including Iłowo, Kisiny, Kurki, Skurpie, Wysoka), Terra Dobrinensis (Lipno), Terra Lomzensis (Łomża) and Mazovia (Ciechanów, Kisiełowo, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Przasnysz, Sierpc, Warsaw). Given the fragmentary nature of the surviving evidence, the death toll documented in the study should be understood as the lowest possible estimate. This line of research will be continued in future work.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Strukturen des Volksdeutschen Selbstschutzes im Gebiet von Działdowo existierten von September 1939 bis Juli 1940. Während der fast elfmonatigen Existenz dieser Organisation begingen die Volksdeutschen aus Działdowo zahlreiche Verbrechen an der polnischen Zivilbevölkerung. Die Massenhinrichtungen, die im Vernichtungslager DL/GL/AEL Soldau (Keller des Hauptgefängnisblocks, Appellplatz), in der Umgebung von Działdowo (Komorniki, Malinowo, Białuty, Bursz, Narzym) und in der Stadt selbst (jüdischer Friedhof, Zwierski-Wald) forderten mindestens 1683 Menschenleben. Die Opfer waren Einwohner von Działdowo und der Region Działdowo (u. a. Iłowo, Kisiny, Kurki, Skurpie, Wysoka), der Region Dobrzyń (Lipno), der Region Łomża (Łomża) und Masowien (Ciechanów, Kisiełowo, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Przasnysz, Sierpc, Warschau). Die in diesem Artikel dokumentierten Verluste sind aufgrund der spärlichen Beweislage als absolut minimal anzusehen. Die Forschungen in diesem Bereich werden fortgesetzt.

OBRONA DZIAŁDOWA I POCZĄTEK NIEMIECKIEJ OKUPACJI

Wczesnym świtem 1 września 1939 r. Działdowo zostało zaatakowane siłami skoncentrowanej wzdłuż granicy wschodniopruskiej 3 Armii Wehrmachtu, na czele której stał marszałek polny Georg von Küchler. Z rejonu Nidzicy i Kozłowa ruszyła 61 Dywizja Piechoty gen. mjr. Siegfrieda Hänickego, która przypuściła szturm od strony północno-wschodniej. Równocześnie z północno-zachodniej flanki uderzyła licząca 18 tys. żołnierzy i dowodzona przez gen. mjr. Richarda Baltzera 217 DP, która nacierała na osi Uzdrawo–Grzybiny. Między 5:00 a 5:15 rano w rejonie Kisin i Brodowa (ok. 8 km na południowy wschód od Działdowa) czołówki tej drugiej jednostki weszły w bezpośredni kontakt bojowy z żołnierzami Batalionu Obrony Narodowej „Mazury I”¹. Potędze agresora, wspieranego przez I Flotę Powietrzną Luftwaffe i artylerię, Polacy przeciwstawili dwa bataliony wojska – 5 Batalion Strzelców 32 Pułku Piechoty z Modlina oraz wspomniany baon ON. Siły obrońców, nad

¹ J. Centek, *Działdowszczyzna w czasie II wojny światowej*, w: *Dzieje Działdowa i Działdowszczyzny na przestrzeni wieków. Zbiór studiów*, red. M. Radoch, Działdowo 2020, s. 401–402.

którymi dowództwo objął mjr Piotr Perucki², liczyły ok. 1,4 tys. ludzi. Obie jednostki podlegały taktycznie Nowogródzkiej Brygadzie Kawalerii, na czele której stał gen. bryg. Władysław Anders. Stany kadrowe Brygady (bez wzmocnień obu batalionów) osiągnęły 1 września 1939 r. 7 tys. żołnierzy³. W dniach 1–3 września broniła ona pozycji na zachód od Mławy i osłaniała zachodnie skrzydło Armii „Modlin” w rejonie Lidzbarka Welskiego.

Od wczesnych godzin rannych podkomendni mjr. Peruckiego przytłoczeni ogniem artyleryjskim i atakowani z powietrza, nie mając wsparcia ogniowego ciężkich dział, stopniowo wycofywali się na nowe pozycje. Po kilku niewielkich potyczkach wieczorem Niemcy opanowali Narzym i przecinając drogę oraz linię kolejową Działdowo–Mława wyszli na tyły wojsk polskich. W obawie przed okrążeniem dowództwo Armii „Modlin”, któremu podporządkowane były jednostki walczące w rejonie Działdowa, około północy nakazało obu batalionom odwrót na południe w kierunku Mławy, gdzie tworzyła się kolejna rubież obrony. Zanim do tego doszło, pod osłoną nocy polscy żołnierze zdołali wysadzić w powietrze most kolejowy w Kisinach⁴. Po przełamaniu przez Wehrmacht pozycji pod Mławą jednostki dowodzone przez Andersa rozpoczęły odwrót na Płock.

Z uwagi na bliskość Prus Wschodnich – Działdowo leżało zaledwie 4 kilometry od granicy niemiecko-polskiej – oraz w obliczu wielokrotnej przewagi wroga, miasto nad Wkrą zostało zajęte już 2 września. Tego dnia ok. godz. 11:00 wojska niemieckie wkroczyły do niebronionego już miasta od strony Bramy Mazurskiej, witane kwiatami na rynku (plac Mickiewicza) przez niemieckich mieszkańców Działdowa⁵. Brak walk ulicznych oraz szybkie wycofanie się oddziałów Wojska Polskiego z Działdowszczyzny zapobiegły poważniejszym zniszczeniom substancji architektonicznej miasta. Część tutejszych Polaków już 1 września opuściła miasto udając się na południe, w stronę linii kolejowej Sierpc–Warszawa⁶.

W pierwszych dniach września 1939 r. Działdowo znalazło się pod zarządem wojskowym. W mieście stacjonowali żołnierze niemieckiej 217 DP. W tym czasie zaczął funkcjonować obóz przejściowy dla jeńców wojennych

² Piotr Perucki (od 1941 w stopniu ppłk.) zapisał piękną kartę bojową jako dowódca jednostek walczących na Bliskim Wschodzie w składzie Armii Andersa: 25 Pułku Piechoty Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS (1941–1942) i 4 Batalionu Strzelców Karpackich Armii Polskiej na Wschodzie (1942–1943).

³ D. Służalek, *Nowogródzka Brygada Kawalerii w ramach Armii Modlin od 1 do 11 września 1939 roku*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka” 2009, nr 3–4, s. 155.

⁴ F. Gause, *Dzieje okręgu i miasta Działdowa*, wstęp i oprac. G. Jasiński, tłum. M. Szymańska-Jasińska, Działdowo 2015, s. 553.

⁵ M. Orski, *Obozy w Działdowie w latach II wojny światowej*, „Studia Gdańskie”, 2010, t. XXVII, s. 249. W 1939 r. Niemcy stanowili zaledwie 3,5% populacji liczącego ponad 5,5 tys. mieszkańców Działdowa. Dla porównania: w 1921 r. aż co trzeci działdowianin w liczącym wówczas 3,5 tys. mieszkańców mieście był przedstawicielem mniejszości niemieckiej. Oznacza to, że w ciągu niespełna 20 lat liczba niemieckich obywateli Działdowa zmniejszyła się o ponad 80% – zob. P. Bystrzycki, *Życie codzienne w międzywojennym Działdowie*, „Rocznik Działdowski” 2014, t. IX, s. 189, 197.

⁶ J. Centek, op. cit., s. 401; U. Dzienis, *Historia mojego życia*, Działdowo 2013, s. 34–35; F. Gause, op. cit., s. 553.

(Kriegsgefangenen-Durchgangslager Soldau – Kgf-DL Soldau) – zlokalizowany w budynku działdowskich koszar III Batalionu 32 Pułku Piechoty WP u zbiegu ul. Grunwaldzkiej i Dąbrowskiego (dzis. Chopina). Pierwszymi osadzonymi byli polscy żołnierze, którzy dostali się do niewoli w czasie bitwy pod Mławą (1–3 września 1939 r.).⁷ Jednocześnie w domach miejscowych Polaków rozpoczęły się konfiskaty i rewizje w poszukiwaniu broni, mundurów, radioodbiorników i kosztowności. Mienie nieruchome bezprawnie przekazywano w ręce Niemców – tak działdowskich, jak i przybyłych z sąsiedniego powiatu nidzickiego.

Dekretem Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r.⁸ ziemia działdowska została wcielona do Rzeszy, a samo miasto powróciło do niemieckiej nazwy Soldau. Większą część zlikwidowanego powiatu działdowskiego, w tym samo Działdowo, włączono do powiatu nidzickiego (Kreis Neidenburg), wchodzącego w skład rejencji olsztyńskiej (Regierungsbezirk Allenstein) Prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen). Południowa część powiatu stała się częścią powiatu mławskiego (Kreis Mielau) w nowo utworzonej rejencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau), przyłączonej do Prus Wschodnich. Zachodnie skrawki powiatu działdowskiego – Lidzbark Welski i Rybno – weszły odpowiednio w skład powiatów brodnickiego (Kreis Mielau) i nowomiejskiego (Kreis Neumark) rejencji kwidzyńskiej (Regierungsbezirk Marienwerder) Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen)⁹. Działdowszczyzna stała się tym samym integralną częścią struktury administracyjno-terytorialnej Rzeszy Niemieckiej.

Język polski został całkowicie wyrugowany z przestrzeni publicznej, w tym również z nabożeństw – tak katolickich, jak i ewangelickich. Główna arteria miasta – ul. Józefa Piłsudskiego (dzis. ul. Władysława Jagiełły) – została przemianowana na Adolf-Hitler-Strasse. Zbudowane w okresie międzywojennym pomniki Piłsudskiego i króla Jagiełły zostały zburzone¹⁰. Działdowo w zamyśle okupantów miało w krótkim czasie stać się ośrodkiem *stricte* niemieckim. Temu służyć miały wysiedlenia ludności autochtonicznej (Polaków i Żydów) do utworzonego 12 października 1939 r.¹¹ Generalnego Gubernatorstwa, a także wysyłki na roboty przymusowe, osadzanie w obozach koncentracyjnych i osiedlanie w ich miejsce Niemców z Prus Wschodnich, Wołynia, Besarabii i krajów bałtyckich.

⁷ B. Januszewski, A. Jagodzińska, *Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej*, wystawa IPN, 2019, plansza nr 5, <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/oben/gdansk/wystawy-w-regionie/katalog-wystaw/113774,Soldau-utajony-osrodek-zagłady-Niemieckie-obozy-w-Działdowie-w-latach-II-wojny-s.html> (dostęp: 24 VII 2025 r.).

⁸ Z mocą obowiązującą od 26 X 1939 r.

⁹ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. Sectio G” 2013, nr 1, s. 40, 41; Z. Ptasiwicz, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012, s. 43.

¹⁰ J. Centek, op. cit., s. 403; F. Gause, op. cit., s. 554.

¹¹ Z mocą obowiązującą od 26 X 1939 r.

EINSATZGRUPPE V

Drugą zasadniczą metodą depolonizacji terenów II RP wcielonych do Rzeszy miała być eksterminacja „polskiej warstwy przywódczej”, jak w niemieckiej nomenklaturze określano przedstawicieli inteligencji oraz elit narodowych i państwowych. W tym celu w sierpniu 1939 r. przy każdej z pięciu armii niemieckich skoncentrowanych do ataku na Polskę utworzono grupę operacyjną (Einsatzgruppe) złożoną z funkcjonariuszy SS oraz policji bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) i służby bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst)¹². Każdej z tych grup przydzielono oznaczenie cyfrowe od I do V¹³. Z chwilą wybuchu wojny sformowano dodatkowo EG VI, Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung („grupa operacyjna do zadań specjalnych”) i Einsatzkommando 16. Łączna liczba funkcjonariuszy wszystkich grup i komand operujących jesienią 1939 r. w Polsce wyniosła 2,7–3 tys. ludzi¹⁴. Ich zadaniem miało być przeczesywanie terenu w ślad za przemieszczającymi się jednostkami liniowymi oraz wyłapywanie wrogich „elementów przywódczych” (Führungsschicht), znajdujących się na uprzednio przygotowanej liście proskrypcyjnej, zwanej „specjalną księgą Polaków poszukiwanych listem gończym” (Sonderfahndungsbuch Polen). Zaliczono do nich niemalą część przedstawicieli lokalnych społeczności zachodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej: urzędników państwowych, działaczy niepodległościowych, weteranów powstań, samorządowców, społeczników, kapłanów, nauczycieli, harcerzy, sportowców, a nawet niektórych kupców, spółdzielców i rolników¹⁵. Wobec pojmanych zastosowano w znacznej części przypadków procedurę „specjalnego potraktowania” (Sonderbehandlung), co w języku sprawców oznaczało fizyczną eliminację. Tych, którzy nie trafili przed pluton egzekucyjny, osadzano w więzieniach i obozach koncentracyjnych lub wywożono na roboty w głąb Niemiec. Jeden z architektów inwazji na Polskę w 1939 r. gen. Franz Halder w swoim „Dzienniku Wojennym” pod datą 18 X 1939 r. zanotował znamienne słowa: „Nie dopuścić, aby polska inteligencja utworzyła nową warstwę kierowniczą. Musi być utrzymany niższy standard życiowy. Tani niewolnicy. Całą hołotę należy wyrzucić z terytorium niemieckiego”¹⁶.

¹² R. Rhodes, *Mistrzowie śmierci. Einsatzgruppen*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 17.

¹³ Ł. Gładysiak, *Zabijajcie wszystkich. Einsatzgruppen 1938–1941*, Warszawa 2012, s. 5. Ze względu na miejsce koncentracji poszczególnych Einsatzgruppen otrzymały one swoje miejscowe oznaczenia: EG I – „Wien” (Wiedeń), EG II – „Oppeln” (Opole), EG III – „Breslau” (Wrocław), EG IV – „Dramburg” (Drawsko Pomorskie), EG V – „Allenstein” (Olsztyn).

¹⁴ A. Konieczny, *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. XXX, s. 333; M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 51.

¹⁵ Reprint Księgi został opublikowany nakładem wydawnictwa Instytutu Pamięci Narodowej – zob. *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019. Więcej nt. *Sonderfahndungsbuch Polen* – zob. G. Bębnik, *Proskrypcja w nowej odsłonie. Niemieckie listy gończe w przededniu i początkach II wojny światowej*, Warszawa 2020; idem, *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 9, s. 19–31; W. Długoborski, *Geneza Sonderfahndungsbuch Polen i jej funkcje w Kampanii Wrześniowej i pierwszych tygodniach okupacji*, w: *Reminiscencje Września 1939: w 70. rocznicę Kampanii Wrześniowej*, red. W.B. Moś, Bytom 2009, s. 45–54 i n.

¹⁶ F. Halder, *Dziennik wojenny: codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939–1942*, t. I: *Od kampanii polskiej do zakończenia ofensywy na Zachodzie (14.8.1939–30.6.1940)*, oprac. H.A. Jacobsen przy współpr. A. Philippiego, tłum. B. Woźniecki, Warszawa 1971, s. 117, 150.

Na terenie północnego Mazowsza, w tym również Działdowszczyzny, tę lubobójczą operację o kryptonimie Tannenberg (Unternehmen Tannenberg)¹⁷, realizować miała Einsatzgruppe V, podporządkowana dowództwu 3 Armii, atakującej Mazowsze od strony Prus Wschodnich. Na czele EG V stał SS-Brigadeführer Ernst Damzog, z zawodu policjant kryminalny. Formacja składała się z trzech oddziałów (komand) operacyjnych (Einsatzkommandos): EK 1/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Heinz Gräfe), EK 2/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Robert Schefe) i EK 3/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Walter Albath). Każde z komand EG V liczyło od 100 do 125 ludzi¹⁸. Co ciekawe, każdy z trzech szefów komand tworzących EG V był z zawodu prawnikiem i legitymował się stopniem naukowym doktora¹⁹.

Pierwsze z nich – EK 1/V – posuwające się za jednostkami regularnej armii, która atakowała z rejonu Kwidzyna, zajęło 4 września 1939 r. Grudziądz. Jednostka ta, zanim ok. 20 września przeszła na tereny środowej Polski, dokonała licznych aresztowań wśród mieszkańców miasta i powiatu²⁰. Spośród osadzonych w miejscowym więzieniu sądowym przy ul. Budkiewicza oraz w przeznaczonym na areszt budynku internatu przy ul. Chopina, funkcjonariusze Einsatzkommando 16 oraz członkowie miejscowego Selbstschutzu rozstrzelali w następnych miesiącach nie mniej niż trzysta osób. Największym miejscem straceń grudziądzkiej inteligencji były położone na

¹⁷ Na ziemiach zachodnich RP (województwa pomorskie, poznańskie, łódzkie, warszawskie, kieleckie, śląskie, krakowskie) akcja Tannenberg była realizowana w okresie IX 1939 – IV 1940 i pochłonęła ok. 50 tys. ofiar. Drugie 50 tys. to ofiary eksterminacji pośredniej, czyli deportowani do obozów koncentracyjnych, z których znaczna część zginęła. Największa regionalna Unternehmen Tannenberg miała miejsce na Pomorzu i kosztowała życie nawet 30–40 tys. ludzi, choć dane minimalne mówią o 14.423–16.201 zabitych - zob. T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, s. 327 i n. Na Mazowszu północnym straty sięgały 6,7 tys. ofiar. Kontynuacją Unternehmen Tannenberg w GG była Ausserordentliche Befriedungsaktion (AB Aktion, „nadzwyczajna akcja pacyfikacyjna”) rozpoczęta wczesną wiosną 1940 r. Najczęściej stosowane w kontekście zbrodniczych działań okupanta niemieckiego jesienią 1939 r. terminy takie jak Intelligenzaktion („akcja inteligencja”), w zależności od terenu, na którym została przeprowadzona, określana mianem Intelligenzaktion: Pommern, Posen, Litzmannstadt, Masowien, Schlesien, a także Sonderaktion („akcja specjalna”) z jego lokalnymi odpowiednikami w Krakowie, Częstochowie i Lublinie (Sonderaktion: Krakau, Tschenstochau, Lublin) oraz Direkteaktion („akcja bezpośrednia”) zostały stworzone już po wojnie. W nomenklaturze sprawców Unternehmen Tannenberg była określana również jako Politische Flurbereinigung („polityczne oczyszczenie/scalanie gruntów”), gdyż takie właśnie zadanie postawiono grupom operacyjnym i Selbstschutzwowi. Z kolei eufemizm Säuberungsaktion („akcja czyszcząca”) stosowała gdańska policja. W literaturze przedmiotu stosuje się wszystkie przytoczone wyżej pojęcia. Więcej nt. Unternehmen Tannenberg - zob. T. Ceran, op. cit.; W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017; K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1971, t. XXII; K. Radziwończyk, „Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5; W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglętki, Warszawa 2021; M. Wardzyńska, op. cit.

¹⁸ J. Böhrer, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009, s. 18. Richard Rhodes podaje nieco wyższe stany kadrowe działających w Polsce Einsatzkommandos (100–150 os.) – zob. R. Rhodes, op. cit., s. 17, z kolei Maria Wardzyńska – niższe (95 os.) – zob. M. Wardzyńska, op. cit., s. 51.

¹⁹ J. Böhrer, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, op. cit., s. 36–38. Przed 1939 r. studia wyższe w Niemczech i Austrii zwyczajowo kończyły się otrzymaniem tytułu doktorskiego.

²⁰ Ibidem, s. 55–56.

wschodnich obrzeżach miasta Książę Góry (jeden z fortów Twierdzy Grudziądz). Spośród ofiar najliczniejszą grupę stanowili nauczyciele²¹.

Na Działdowszczyźnie działało EK 2/V, które przekroczyło granicę w rejonie operacyjnym 3 Armii (Nidzica) i 6 września wraz z sztabem EG V przybyło do Działdowa. 7 września EK 2/V urządziło w Mławie najbardziej jak dotąd wysuniętą na południe placówkę grupy. Co istotne, w EK 2/V miał służyć SS-Obersturmführer Hans Krause, późniejszy drugi komendant i właściwy twórca działdowskiego „utajonego ośrodka zagłady” – GL/DL/AEL Soldau²². Sztab EG V pozostał w Działdowie przez dwa tygodnie, zanim 21 września przeniósł swoją siedzibę do Serocka pod Warszawą²³. Stacjonował w działdowskiej willi przy ul. Piłsudskiego. Piętrowy budynek, należący przed wojną do notariusza Jana Wyrwicza, stanie się wkrótce osławionym aresztem Selbstschutzu, a po rozwiązaniu tej formacji – placówką Tajnej Policji Państwowej (Nebenstelle Geheime Staatspolizei Soldau). Ze względu na powiewającą na nim flagę miejsce to było nazywane przez działdowian „willą pod czarną chorągwią”. Najpóźniej, bo 11 września, utworzono EK 3/V, które z miejsca koncentracji w Olśzynie w dniu 20 września pomaszerowało na Działdowo, a następnie na Ciechanów, Płońsk, Maków Mazowiecki, Pułtusk i Siedlce²⁴.

Działania EG V na Działdowszczyźnie obejmowały w pierwszej kolejności zabezpieczanie przejętych materiałów placówek Straży Granicznej, rewizje w komisariatach Policji Państwowej, urzędach pocztowych i w siedzibie starostwa. Poczynając od 6 września Damzog w codziennych raportach podawał spisy zarekwirowanych akt, pism, kartotek i zdjęć. Charakteryzował w nich również postawy Polaków wobec wkraczających wojsk niemieckich oraz informował o liczbie aresztowanych, których dziennie było od 180 do 200 osób. Zdarzały się jednak dni, że zatrzymanych „dywersantów”, „partyzantów”, „szpiegów” i/lub „członków warstwy przywódczej” było znacznie więcej, np. raport z 13 września zawierał 550 nazwisk, z 15 września – 350. Na celowniku Gestapo znaleźli się również działdowscy Mazurzy, których podejrzewano, że przed wrześniem 1939 r., wykorzystując związki rodzinne z Mazurami żyjącymi w Prusach Wschodnich, przemycali informacje dla polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego (Oddział II Sztabu Głównego WP)²⁵.

Wydaje się, że w przeciwieństwie do EG IV i EK 16, mających na sumieniu śmierć tysięcy Polaków z województwa pomorskiego, EG V nie była aż w takim

²¹ Więcej zob. I. Mazanowska, *Książę Góry*, Portal IPN „Przystanek Historia”, 2022, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-pomorska/94804,Ksieze-Gory.html> (dostęp: 24 VII 2025 r.).

²² P. Bystrzycki, *Hitlerowska akcja policyjna „Tannenberg”*, „Rocznik Działdowski” 1995, t. II, s. 38; F. Skibicki, *Działdowskie obozy zagłady*, „Rocznik Działdowski” 2014, t. IX, s. 308–309. Brak potwierdzenia tej informacji w innych źródłach.

²³ J. Böhrer, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, op. cit., s. 55–56.

²⁴ Ibidem, s. 56, 235; K. Suchanecka, *Administracja Północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1986, nr 12, s. 127.

²⁵ P. Bystrzycki, *Hitlerowska akcja policyjna...*, s. 38–39.

stopniu bezpośrednio zaangażowana w mordy na inteligencji północnego Mazowsza (w tym ziemi działdowskiej)²⁶. Jej działalność była nastawiona na usunięcie miejscowych Żydów, których wypędzano poza strefę operacyjną EG V lub za niemiecko-sowiecką linię demarkacyjną wyznaczoną 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie (a od października 1939 r. – również na obszary GG)²⁷. Równocześnie podkomendni Damzoga przystąpili energicznie do aresztowań wśród miejscowych elit. Pojmani Polacy byli przekazywani w ręce utworzonej 26 września 1939 r. przez Reichsführera SS Heinricha Himmlera tzw. samoobrony Niemców etnicznych (Volksdeutscher Selbstschutz). W rzeczywistości były to szwadrony śmierci, do których ochotniczo rekrutowali się obywatele polscy narodowości niemieckiej (volksdeutsche)²⁸.

EG zostały oficjalnie rozwiązane 20 listopada 1939 r. Na ich bazie utworzono stałe placówki SD i SiPo w okupowanej Polsce. Było to zgodne z decyzją szefa hitlerowskich służb specjalnych SS-Obergruppenführera Reinharda Heydricha²⁹ o zakończeniu Unternehmen Tannenberg w dniu 17 października (*de facto* operacja trwała do wiosny 1940 r.).

Do momentu zakończenia okupacji wojskowej Działdowa w dniu 25 października 1939 r. i stopniowego przejmowania władzy na tym terenie przez tworzące się struktury cywilnej administracji, zarząd nad miastem za zgodą dowództwa 217 DP sprawował miejscowy Niemiec, Erich Baasner³⁰. Ten przedwojenny właściciel sklepu rowerowego w Działdowie z chwilą niemieckiej agresji na Polskę wstąpił do SS i NSKK i chwilę później nosił na lewym ramieniu zieloną opaskę ze sporządzonym ozdobnym gotykiem napisem „Volksdeutscher Selbstschutz”³¹.

„WILLA POD CZARNĄ CHORĄGWIĄ”

Początki niemieckich działań dywersyjnych na polskim Pomorzu sięgają października 1938 r., kiedy agenci SD zaczęli organizować siatkę szpiegowską złożoną z obywateli

²⁶ Powiat działdowski został z dniem 1 IV 1938 r. włączony do woj. warszawskiego (wcześniej wchodził w skład woj. pomorskiego).

²⁷ Więcej nt. okoliczności zawarcia niemiecko-sowieckiego paktu o nieagresji z 23 VIII 1939 r. wraz z dołączonym do niego tzw. tajnym protokołem, a także o zmianach linii rozgraniczenia stref wpływów na obszarze Polski wynikającym z zawartego w Moskwie 28 IX 1939 r. „Traktatu o granicach i przyjaźni między Rzeszą Niemiecką a ZSRS”, zob. S. Dębski, *Miedzy Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.

²⁸ T. Ceran, op. cit., s. 181; M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 12.

²⁹ Więcej nt. Heydricha i kierowanego przez niego RSHA zob. B. Januszewski, *Menedżerowie zbrodni: Heydrich i hitlerowska bezpieka*, „Histmag”, 2021, <https://histmag.org/Menedzerowie-zbrodni-Heydrich-i-hitlerowska-bezpieka-22530> (dostęp: 24 VII 2025 r.).

³⁰ J. Centek, op. cit., s. 403; F. Gause, op. cit., s. 554.

³¹ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Haliny Marii Nowickiej, 8 V 1968 r.

RP pochodzenia niemieckiego. Jej zadaniem było m.in. było przekazywanie informacji potrzebnych do sporządzenia „kartoteki operacyjnej” zawierającej nazwiska Polaków uznanych za wrogów Rzeszy Niemieckiej i tym samym przeznaczonych do likwidacji³². Od pierwszych dni wojny przedstawiciele mniejszości niemieckiej w Polsce aktywnie włączyli się również w realizację ludobójczej polityki prowadzonej przez grupy operacyjne. Zaczęły samorządnie powstawać uzbrojone milicje pomorskich Niemców, które przyjmowały różne nazwy: Bürgerwehr („straż obywatelska”), Heimatwehr („straż domowa/ojczyźniana”), Hilfspolizei („policja pomocnicza”), Freikorps („wolny korpus”) oraz Selbstschutz („samoobrona”)³³.

Te nierzadko oddolne i nieskoordynowane z berlińską centralą działania zostały ujęte w karby organizacyjne przez Himmlera, który oficjalnie powołał Volksdeutscher Selbstschutz rozkazem z 26 września 1939 r. W dniu 7 października tego roku szef niemieckiej SS i policji wydał wytyczne dotyczące organizacji tej bojówki na zajętych terenach Polski. Zakładały one zmobilizowanie do Selbstschutzu wszystkich zdolnych do noszenia broni volksdeutscheów w wieku 17–45 lat. Formacja uzyskiwała uprawnienia o charakterze policyjnym i została podporządkowana lokalnym dowódcom SS i Orpo³⁴.

Himmler widział w Selbstschutzu początkowo pomocnika, a docelowo kontynuatora krwawych działań Einsatzgruppen. Zgodnie z jego koncepcją po ustaniu działań wojennych formacja ta miała dokończyć dzieła tzw. odpolszczenia (Entpolonisierung) ziem dawnego zaboru pruskiego (niemieckiego) – ludobójczej czystki zainicjowanej jeszcze w trakcie kampanii militarnej 1939 r. przez grupy operacyjne. W dalszej perspektywie członkowie Selbstschutzu mieli zasilić szeregi SS, policji porządkowej oraz Wehrmachtu.

Powyższe decyzje kierownictwa III Rzeszy sankcjonowały stan faktyczny, gdyż działania sabotażowo-dywersyjne późniejsi selbstschutzmani inicjowali już od 1 września 1939 r. I tak np. w komunikacie Oddziału II Armii „Pomorze” o przebiegu działań wojennych w pierwszym dniu wojny zanotowano, że „uzbrojone bandy miejscowej ludności niemieckiej mordują Polaków”³⁵.

W przededniu rozwiązania tej struktury w dniu 26 listopada 1939 r., dokładnie dwa miesiące po nadaniu jej statusu prawnego, osiągnęła ona na zachodnich i północnych terenach Polski liczebność 82–100 tys. członków. W samym województwie

³² J. Böhrer, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, op. cit., s. 14.

³³ C. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992, s. 45–46; M. Mazurkiewicz, op. cit., s. 14.

³⁴ M. Góra, *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku*, w: *Zapomniani kaci Hitlera...*, s. 25; M. Mazurkiewicz, op. cit., s. 12, 15–16.

³⁵ T. Chinciński, *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy, część 2 (sierpień–wrzesień 1939 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 9, s. 170.

pomorskim bojówki były najsilniejsze i dochodziły do 38 tys. ludzi uzbrojonych w broń palną³⁶. Jako tzw. Selbstschutz Westpreussen („samoobrona Prus Zachodnich”) tworzyła ona okręg III (Północny) tej organizacji. Jej dowódcą został adiutant Himmlera, SS-Oberführer Ludolf-Hermann von Alvensleben, który na siedzibę główną okręgu obrał Bydgoszcz. Terytorialnie obejmował on województwo pomorskie w granicach z 1939 r. (tzw. Wielkie Pomorze) wraz z powiatem działdowskim, wchodzącym od kwietnia 1938 r. w skład województwa warszawskiego. Selbstschutz Westpreussen składał się z sześciu inspektoratów: I – Brodnica/Strasburg, II – Płutowo (koło Chełmna)/Plutowo (bei Kulm), III – Inowrocław/Hohensalza, IV – Chojnice/Konitz, V – Starogard/Preussisch Stargard, VI – Bydgoszcz/Bromberg.

Przedmiotem zainteresowania będzie teren działania Inspektoratu I (Brodnica), któremu podlegały cztery powiaty: brodnicki, rypiński, lubawski (z siedzibą w Nowym Mieście Lubawskim) oraz działdowski. Na jego czele stał początkowo SS-Standartenführer Alexander von Woedtke, zawodowy żołnierz z Berlina, którego do Brodnicy skierowano ok. 10 września 1939 r. Przez kolejne dwa tygodnie tworzył on zręby organizacji na podległym mu terenie, po czym zastąpił go na tym stanowisku SS-Obersturmführer Karl Heinz Paulsen. Ten urodzony w Wilhelmshaven kupiec piastował powierzony mu urząd do końca października 1939 r. Obaj oficerowie SS byli jednocześnie adiutantami Alvenslebena. Ostatnim szefem inspektoratu w Brodnicy – do momentu rozwiązania struktur Selbstschutz Westpreussen w dniu 26 listopada 1939 r. – był SS-Hauptsturmführer Wilhelm Wardemann³⁷. Dowódcami powiatowych oddziałów Selbstschutzu – kreisführerami – byli, podobnie jak w przypadku inspektoratów, bez wyjątku członkowie SS, najczęściej pochodzący z terenów Rzeszy (Reichsdeutsche). Natomiast mniejszymi jednostkami terytorialnymi organizacji kierowali miejscowi Niemcy, do 1 września 1939 r. obywatele polscy (Volksdeutsche). W ramach powiatowych struktur Selbstschutzu były to okręgi (Bezirke), obszary (Bereiche) oraz placówki miejscowe (Orte)³⁸.

Na terenie powiatu działdowskiego operacja Tannenberg rozpoczęła się 6 września 1939 r. Tego dnia funkcjonariusze EK 2/V przystąpili do aresztowań przedstawicieli miejscowych elit. Do akcji wymierzonej w Polaków włączyli się działdowscy Niemcy, którzy w pierwszych dniach wojny stworzyli w mieście lokalną milicję. Choć formalnie Selbstschutz Westpreussen został powołany 26 września 1939 r., należy przyjąć, że na Działdowszczyźnie organizacja ta istniała *de facto* już trzy tygodnie wcześniej.

³⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 65.

³⁷ C. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 205; I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen...*, s. 38, 42.

³⁸ B. Bojarska, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1940*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. XXIX, s. 143, 145; W. Jastrzębski, *Organizacja policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1991, t. XXXIII, s. 79.

Miejscem przetrzymywania aresztantów była prywatna willa przy ul. Piłsudskiego³⁹, zaadaptowana na więzienie EG i Selbstschutzu. Jak zeznawała w 1945 r. jedna z więźniarek obozu w Działdowie, na szczycie budynku „powiewał czarny sztandar z trupią głową”⁴⁰. Od samego początku okupacji miejsce to budziło przerażenie wśród działdowskich Polaków i Mazurów. Osadzonych tu działaczy społecznych, nauczycieli, urzędników oraz kapłanów katowano w okrutny sposób. Stanisława Wasilewskiego z Burkata bito skrupowanego na ławie przy użyciu bata zaopatrzonego w ołowiane kule⁴¹. Po kilku dniach tych wyrafinowanych tortur został on rozstrzelany, prawdopodobnie w lasu pod Malinowem lub na tzw. Górze Komornickiej, nieopodal poddziałdowskiej wsi Komorniki. Z tej samej miejscowości co Wasilewski pochodził kolejarz Franciszek Ruciński (Ruczyński?), którego Selbstschutz aresztował w drugiej połowie listopada 1939 r. w Iłowie i osadził w działdowskiej katowni. Po bestialskim skatowaniu został on rozstrzelany na Górze Komornickiej⁴².

Dla miejscowych nauczycieli pobyt w domu „pod czarną chorągwią” był stosunkowo krótkim (od kilku dni do kilku tygodni) etapem pośrednim w drodze do obozu Hohenbruch-Labiau w Prusach Wschodnich (dzis. Gromowo w obwodzie królewieckim Federacji Rosyjskiej). Prawdopodobnie na przełomie listopada i grudnia 1939 r. administracja kacetu zaproponowała osadzonym działdowskim pedagogom pracę w szkolnictwie na terenie GG pod warunkiem ich pisemnej zgody na opuszczenie na zawsze rodzinnych stron. Był to podstęp, gdyż w rzeczywistości deportowano ich do Działdowa, gdzie zostali rozstrzelani przez Selbstschutz w pierwszej masowej egzekucji więźniów nowo powstającego obozu Soldau. Odbędzie się ona 8 grudnia 1939 r. o godzinie piątej rano w lesie komornickim, a jej ofiarą padło 36 nauczycieli z powiatu ciechanowskiego, aresztowanych jeszcze we wrześniu–październiku 1939 r.⁴³ Zamordowano wówczas m.in. Roberta Otto Małłkę, kierownika szkoły w Kurkach, członka Związku Mazurów i działacza Związku Harcerstwa Polskiego, Edmunda Ułanowskiego z Kisin⁴⁴, Jana Kalasa z Działdowa⁴⁵, Hieronima Grabowskiego ze Skurpia⁴⁶, Wiktora Dudzikowskiego z Pałuk, Kazimierza Jabłoń-

³⁹ Do 1935 r. była to ul. Dworcowa.

⁴⁰ Cyt. za: M. Przeglętką, *Niemiecki obóz w Działdowie (niem. Soldau) w latach 1940–1945. Nowe ustalenia w świetle dokumentów ze zbiorów niemieckiego Archiwum Federalnego i Archiwum IPN*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. II, red. M. Przeglętką, et al., Warszawa 2016, s. 89.

⁴¹ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 3, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Michała Wasilewskiego, 17 XI 1977 r.

⁴² Ibidem, t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Marianny Sowińskiej, 16 VI 1970 r.

⁴³ Zob. J. Gumkowski, *Obóz hitlerowski w Działdowie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. X, s. 61–62; M. Wardzyńska, op. cit., s. 228.

⁴⁴ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 3, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Walerii Ułanowskiej, 26 VII 1977 r.

⁴⁵ Ibidem, Zeznanie Heleny Ugodowskiej, 29 XI 1977 r.

⁴⁶ Ibidem, t. 4, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Dział-

skiego z Niedzborza, Zygmunta Kapackiego z Młocka, Józefa Kucharskiego z Krasińca⁴⁷. Tuż przed egzekucją ofiary musiały same wykopać sobie grób.

Do Hohenbruch deportowano również innego aresztanta Selbstschutz Soldau – Franciszka Frydrychowskiego, przedwojennego lidera Polskiego Związku Zachodniego w Działdowie. Podzielił on tragiczny los działdowskich nauczycieli i po krótkim pobycie w tym obozie został odesłany do Gefangenenlager Soldau, a następnie rozstrzelany na Górze Komornickiej⁴⁸. Dla wielu przedstawicieli lokalnych elit, szczególnie dla kapłanów rzymskokatolickich, działdowski areszt był jedynie etapem na drodze do obozów koncentracyjnych położonych w głębi Rzeszy, przede wszystkim do KL Dachau. W obozie tym, w którym zginęło najwięcej polskich księży⁴⁹, zakończył życie m.in. ks. dr Jan Łubieński, proboszcz parafii św. Wojciecha w Działdowie. Osadzony jesienią 1939 r. w katowni Selbstschutzu, wiosną 1940 r. został wywieziony do obozów Stutthof i Sachsenhausen. Z tego ostatniego deportowano go 14 grudnia 1940 r. do Dachau i zamęczono po zaledwie czterech dniach pobytu.

Trzecim – obok wspomnianych Komornik i Malinowa – miejscem egzekucji zatrzymanych przez działdowski Selbstschutz jesienią 1939 r. były piwnice oraz ogród na tyłach willi przy Adolf-Hitler-Strasse, skąd ciała ofiar wywożono na działdowski kirkut lub do znajdującego się na obrzeżach miasta tzw. lasu Zwierskiego i tam zakopywano⁵⁰. Szacuje się, że tylko do końca 1939 r. przez areszt przeszły setki Polaków i Mazurów (według szacunków nawet do tysiąca osób), przy czym jednоразowo przebywało w nim ok. 15 osób⁵¹. Byli to działacze państwowi, duchowni, osoby zaangażowane przed wojną w działalność patriotyczną i społeczną, ale również trudniące się nielegalnym handlem żywnością bądź przylapane na wypowiedziach kwestionujących niemiecki „nowy porządek”.

Rozpoczęte w 1974 r. śledztwo Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w sprawie zbrodni Selbstschutzu dokonanych na terenie powiatu

downie i okolicach, Zeznanie Stanisławy Kalitko i Haliny Nowickiej, 10 X 1972 r. Zob. również: OKŚZpNP Gd, S 49/07, t. 3, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau, Zeznanie Haliny Marii Nowickiej, 8 V 1968 r.; OKŚZpNP Gd, S 139/04, t. 1, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau, Protokół oględzin akt podręcznych śledztwa b. OKBZH w Olsztynie o sygn. S 11/66 z dnia 9 sierpnia 2005 r. przeprowadzonych przez prokuratora OKŚZpNP w Gdańsku Mirosława Rodę.

⁴⁷ M. Wardzyńska, op. cit., s. 228.

⁴⁸ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Ireny Kazimierskiej, 16 VI 1970 r.

⁴⁹ W KL Dachau zamordowanych zostało w latach 1939–1945 co najmniej 868 polskich duchownych. To niemal jedna trzecia wszystkich zamordowanych w czasie okupacji niemieckiej przedstawicieli tej grupy zawodowej (ponad 2,8 tys. ofiar). Więcej zob. *Eksterminacja polskiego duchowieństwa w niemieckich obozach koncentracyjnych Dachau i Mauthausen-Gusen 1939–1945*, red. A. Gąsiorowski, A. Jagodzińska, Warszawa 2022; T. Musioł, *Dachau 1933–1945*, Katowice 1971.

⁵⁰ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Zeznanie Edmunda Lewandowskiego, 21 VI 1977 r. Jest więcej niż prawdopodobne, że cmentarz żydowski i las Zwierskiego były nie tylko miejscami grzebania zwłok, ale i rozstrzeliwań.

⁵¹ Ibidem, Sprawozdanie Moniki Tomkiewicz z kwerendy archiwalnej na temat zbrodni popełnionych przez członków Selbstschutzu na terenie powiatu działdowskiego w okresie od 5 września 1939 r. do grudnia 1940 r., 2018 r.; M. Orski, op. cit., 250–251.

działdowskiego (kontynuowane od 2018 r. przez Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu) zdołało ustalić imienną listę 37 ofiar śmiertelnych, zastrzelonych lub śmiertelnie pobitych w „willi pod czarną chorągwią” w okresie wrzesień 1939 – kwiecień 1940⁵². Już sama analiza wykonywanych zawodów uświadamia, że na celowniku morderców znaleźli się nie tylko przedstawiciele lokalnych elit (nauczyciele, ziemianie, przedsiębiorcy, policjanci, oficerowie rezerwy, kolejarze), ale również osoby profesji takich jak dróżnik, fryzjer, robotnik, stolarz czy woźny⁵³. Ofiarą mógł zostać każdy, wystarczyło, że był Polakiem: Anielę Kwitkowską ze wsi Wysoka rozstrzelano jeszcze we wrześniu 1939 r. w Malinowie tylko za to, że w obecności miejscowej Niemki powiedziała: „Niemcy tak bawią się, a moje dzieci mają tak ciężko, ale i im słońeczko zaświeci”⁵⁴.

Choć ofiar działdowskiego Selbstschutzu było z pewnością więcej, nie sposób już dziś precyzyjnie ustalić ich liczby. Wątle światło na tę sprawę rzucają ekshumacje ofiar obozu Soldau, przeprowadzone w okresie od 10 maja do 26 czerwca 1947 r. na wniosek Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. W ich wyniku wydobyto łącznie 418 ciał z następujących miejsc straceń: kirkut w Działdowie – 190 zwłok z 4 mogił, Góra Komornicka – 152 zwłok z 19 mogił, lasek Zwierskiego – 58 zwłok z 4 mogił, las w Malinowie – 18 zwłok z ośmiu mogił⁵⁵. Problem w tym, że poza cmentarzem działdowskim, gdzie egzekucje zakończyły się z końcem 1939 r.⁵⁶,

⁵² Niewielka część aresztantów willi mogła zginąć w Hohenbruch, gdzie trafili jesienią 1939 r., deportowani przez funkcjonariuszy działdowskiego Volksdeutscher Selbstschutz, bądź w obozie Soldau, dokąd odesłano ich z Hohenbruch w 1940 r.

⁵³ Kazimierz Depczyński (właściciel sklepu obuwniczego), Władysław Gołąbczyk (robotnik), Hieronim Jan Grabowski (Grabawski; nauczyciel), Teofil Herman (stolarz), Wincenty Ignaszak (Ignaczak, Ignaczuk), Bernard Januszewski (właściciel sklepu odzieżowego), Jan Kalas (Kolas, Kalwas; nauczyciel), Arno Kant (nauczyciel), August Karpiński (właściciel majątku, por. rezerwy WP), Stanisław Bolesław Kapsa (właściciel majątku), Józef Kolka (Kolk), Edward Koperski, Czesław Kostewicz, Maksymilian Krajewski, Aniela Kwitkowska, Andrzej Lempert (funkcjonariusz PP), Franciszek Lewandowski (funkcjonariusz PP), Wacław Makowski, Paweł Michalski (drogomistrz), Leon Michewicz (nauczyciel), Zygmunt Mossakowski, Bernard Płocharski, Józef Podobiński, Franciszek Przymowski (Prymowski; robotnik), Franciszek Ruciński (Ruczyński; kolejarz), Alfons Rzeziński (funkcjonariusz SW), Jan Skomski (właściciel majątku), Leonard Soboczyński (Sobociński; woźny), Julian Suchocki, Józef Szymański, Edmund Ulanowski (Ulanowski; nauczyciel), Stanisław Wasilewski, Władysław Witkowski (fryzjer), Jan Wójcik, Bronisław Zajkowski (dróżnik), Stanisław Zieliński, Stanisław Żyto (nauczyciel). Lista ofiar ustalona na podst.: OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 2–4, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach; OKŚZpNP Gd, S 49/07, t. 12, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau, Zeznanie Weroniki Nowakowskiej z d. Zielińskiej, 4 XI 1972 r.

⁵⁴ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 2, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Marii Zielińskiej, 20 VII 1977 r.

⁵⁵ Ekshumacja ofiar niemieckich zbrodni w Białutach koło Działdowa jako dowód polityki eksterminacyjnej III Rzeszy. *Skuteczność akcji „1005”*, referat wygłoszony przez prok. T. Jankowskiego w czasie konferencji popularnonaukowej „Niemiecki obóz Soldau w świetle najnowszych badań i prac poszukiwawczo-ekshumacyjnych”, Działdowo, 27 V 2020 r., <https://www.youtube.com/watch?v=IN8fh72XjKA> (dostęp: 24 VII 2025 r.).

⁵⁶ Zwłoki zamordowanych w obozie Soldau grzebano tam jeszcze w późniejszym okresie, np. w grudniu 1944 r. mieszkanka Działdowa Janina Ślubowska (Olkowska) odkryła pod świeżo usypaną mogiłą zwłoki 12 nagich mężczyzn, w tym jej męża Franciszka Ślubowskiego - zob. R. Wiśniewski, *Wielofunkcyjny niemiecki obóz Soldau (1939–1945). Monografia*, Działdowo–Olsztyn 2023, s. 59–60.

w pozostałych wymienionych tu miejscach zbrodnicze akcje eksterminacyjne były kontynuowane w kolejnych miesiącach i latach, już po formalnym rozwiązaniu działdowskich struktur Samoobrony: zarówno Selbstschutzu Westpreussen (26 listopada 1939 r.), jak i Selbstschutzu Südostpreussen, działającego w rejencji ciechanowskiej (a więc i w Działdowie) do 31 lipca 1940 r.⁵⁷ (o czym w dalszej części tekstu). W Komornikach, Malinowie i lasku Zwierskiego egzekucje trwały najpewniej do 1941 r. Ich ofiarami byli więźniowie obozu GL/DL/AEL Soldau. Mimo, że – co trzeba podkreślić – formacje SS i policji w rejencji ciechanowskiej oraz załogę obozu działdowskiego zasililo wielu działdowskich selbstschutzmanów, to przynajmniej od połowy lata 1940 r. zbrodnicze decyzje oraz sprawstwo nie leżały już w gestii Selbstschutz Soldau, lecz spoczywały na barkach Gestapo w Ciechanowie oraz kierownictwa lagru.

Spośród wymienionych wyżej czterech miejsc straceń, w których rozstrzelivano i grzebano ofiary już od jesieni 1939 r. – Góra Komornicka, las w Malinowie, lasek Zwierskiego i cmentarz żydowski⁵⁸ – tylko w przypadku tego ostatniego odpowiedzialność za dokonane zbrodnie w pełni ponosił Selbstschutz.

Na przełomie lat 1939 i 1940 na terenie działdowskich koszar 32 PP WP przy ul. Grunwaldzkiej został utworzony obóz SiPo i SD dla polskich więźniów politycznych (Gefangenenlager Soldau – GL Soldau), który został włączony do akcji Tannenberg⁵⁹. Jego pierwszymi więźniami byli aresztanci Selbstschutzu, stąd willa przy ul. Piłsudskiego nie bez powodu uważana jest za załączek „utajonego ośrodka zagłady”⁶⁰, jak określano działdowski obóz dla polskiej inteligencji⁶¹. Znaczna część jego ofiar została stracona nad dołami śmierci w Komornikach, Malinowie i w lasku Zwierskiego, przez co trudno ocenić, jaki odsetek ekshumowanych to zabici przez Selbstschutz, a jaki – przez SiPo i SD.

Przyjąć zatem należy, że do końca 1939 r. minimalna liczba zamordowanych przez funkcjonariuszy działdowskiego Selbstschutzu to około 90–100 os. z łącznej

⁵⁷ M. Przeglętką, *Selbstschutz Südostpreußen – niemiecka Samoobrona w rejencji ciechanowskiej w latach 1939–1940*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. III, red. M. Przeglętką, et al., Warszawa 2019, s. 109. Zob. również idem, *Selbstschutz w rejencji ciechanowskiej (Selbstschutz Südostpreussen) oraz w powiatach działdowskim i suwalskim*, w: *W cieniu Einsatzgruppen...*, s. 277–323.

⁵⁸ Pozostałe miejsca masowych zbrodni niemieckich na terenie Działdowszczyzny to Białuty (tzw. las białucki lub „Wilcza góra”), Bursz (tzw. las pod Burszem lub „Leśne bagno”), Narzym (tzw. las narzymski lub „Uroczysko sarnie łąki”) oraz Działdowo (plac apelowy i piwnice bloku więzińskiego GL/DL/AEL Soldau). Egzekucje w tych miejscach odbywały się od początku 1940 r. i trwały co najmniej do 1941 r. (a w przypadku obozu w Działdowie do 1944 r.) – zob. B. Januszewski, A. Jagodzińska, op. cit., plansza nr 26.

⁵⁹ By przygotować miejsce pod nowy lager na początku grudnia 1939 r. zlikwidowano działający tam od pierwszych dni wojny Kgf-DL Soldau – część jeńców wojennych, głównie obrońców twierdzy Modlin, została zwolniona (szeregowcy), część zaś trafiła do stalagów i oflagów w „starej” Rzeszy.

⁶⁰ Wedle słów inspektora obozu SS-Brigadeführera Otto Rascha, „przejściowy obóz w Działdowie został utworzony umyślnie zimą z 1939 na 1940 r. w tym celu, aby dokonać w sposób dyskretny koniecznej likwidacji aktywistów polskiego ruchu oporu” – zob. B. Januszewski, A. Jagodzińska, op. cit., plansza nr 1.

⁶¹ W pierwszych miesiącach funkcjonowania DL Soldau był nazywany przez więźniów „obozem pod czarną chórągwią” – zob. R. Wiśniewski, op. cit., s. 105).

liczby 190 osób ekshumowanych na cmentarzu żydowskim z czterech zbiorowych mogił o średniej wielkości 7×2 m (druga „połowa” to szacunkowa liczba pogrzebanych w tym miejscu w latach 1940–1944). Uwzględniając jednak relacje świadków, przyjmuje się, że na miejscowym kirkucie, a także w lasku Zwierskiego, Malinowie i Komornikach rozstrzelano lub pogrzebano w okresie krwawej jesieni 1939 r. ok. trzystu aresztantów „domu kaźni” (jak wielu działdowian określało siedzibę tamtejszej Samoobrony). Do sumy tej dodać trzeba ciała 26 osób wydobytych z jednego z dołów śmierci w Komornikach. Ponad wszelką wątpliwość byli to Polacy aresztowani przez Selbstschutz jesienią 1939 r. i przetrzymywani w działdowskiej katowni przy ul. Piłsudskiego⁶². Ponadto, w dokumentach niemieckiego Urzędu Stanu Cywilnego w Działdowie za okres 3 listopada – 5 grudnia 1939 r. zachowało się dziesięć metryk zgonu „jeńców cywilnych”. Tylko w okresie wrzesień–grudzień 1939 r. straty osobowe poniesione w wyniku zbrodniczej działalności volksdeutschów z działdowskiej Samoobrony należy oszacować na minimum 336 osób.

Na czele Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen w powiecie działdowskim stał początkowo Karol (Karl) Börger, niemiecki obywatel RP z przygranicznego Gralewa. Pod koniec października 1939 r. zastąpił go na tym stanowisku SS-Obersturmführer Walter Regehr, reichsdeutsch z Prus Wschodnich, który wcześniej miał dowodzić Selbstschutzem na terenie powiatu nowomiejskiego⁶³. Po rozwiązaniu Selbstschutzu Westpreussen dalsze losy Regehra pozostają nieznane, natomiast Börger przywdział mundur esesmana i dołączył do załogi obozu działdowskiego. W 1941 r. (niektóre źródła podają 1943 r.) został burmistrzem Działdowa, którą to funkcję sprawował do momentu zajęcia miasta przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 r.⁶⁴ Prawą ręką szefa Samoobrony i jednocześnie komendantem aresztu przy ul. Piłsudskiego był Otto Schmagłowski, działdowski volksdeutsch, kupiec, właściciel sklepu żelaznego, od 1938 r. prezes miejscowego oddziału Deutscher Volksverband in Polen (DVV). Tuż przed wybuchem wojny został oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec i osadzony w więzieniu. Ze względu na czarny kolor uniformu SS, jaki nosił, wyjątkowo okrucieństwo oraz fakt, że brał gorliwy udział w łapankach na terenie całego powiatu, był on szczególnym postrachem więźniów, którzy nazywali go Czarnym Diabłem (Schwarzer Teuffel). Po mieście chodził z krótką bronią oraz pejcem, którym okładał przechodniów pod byle pretekstem, np. niezłożenia mu ukłonu. Kiedy na początku grudnia 1939 r. areszt Selbstschutzu w „willi pod czarną chorągwią” przeszedł w ręce Gestapo, Schmagłowski pozostał jego naczelnikiem⁶⁵.

⁶² OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Ireny Kazimierskiej, 9 II 1978 r.

⁶³ C. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 206.

⁶⁴ F. Gause, op. cit., s. 554.

⁶⁵ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Zeznanie Anny Witkowskiej, 20 X 1967 r.

Jednocześnie, mimo rozwiązania 26 listopada 1939 r. Selbstschutzu Westpreussen, nadal działał on w działdowskiej Samoobronie, gdyż rozkaz Himmlera (z 8 listopada 1939 r.) dotyczył jedynie Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Na pozostałych ziemiach okupowanej Polski – w Wielkopolsce, na Górnym Śląsku – organizacja ta działała dalej, do stycznia 1940 r., a najdłużej – do lata tego roku – w GG i na północnym Mazowszu, w tym również na obszarze powiatu działdowskiego.

SELBSTSCHUTZ SÜDOSTPREUSSEN

Spośród ziem RP wcielonych do Rzeszy północne Mazowsze, włączone do rejencji ciechanowskiej, miało najmniejszy odsetek Niemców etnicznych, przez co rekrutacja do Selbstschutzu zaczęła się na tym terenie nieco później. Źródła jednak wskazują, że np. w Mławie Selbstschutz powstał już 7 września, w Sierpcu – 11 września, a w Pułtusk – pod koniec tego miesiąca. Pierwsza odgórna decyzja o powołaniu Selbstschutzu na północnym Mazowszu zapadła w Berlinie 13 września 1939 r. Tego dnia wysłano z Królewca do Ciechanowa SS-Oberführera Heinza Rocha w celu utworzenia organizacji na terenie nazwanym w niemieckiej nomenklaturze Prusami Południowo-Wschodnimi (Südostpreussen)⁶⁶.

W pierwszych tygodniach wojny, zanim okrzepły południowo-wschodniopruskie struktury organizacji, tereny Działdowszczyzny podlegały Inspektoratowi I (brodnickiemu) Selbstschutzu Westpreussen, na którego czele stał do 24 września 1939 r. wzmiankowany już Alexander von Woedtke. Zwierzchnictwo nad strukturami organizacji w powiatach działdowskim i ciechanowskim Selbstschutz Südostpreussen przejął w listopadzie 1939 r.⁶⁷ Powstały wówczas trzy inspektoraty – płocki, ciechanowski i trzeci, prawdopodobnie ostrołęcki. Roch pozostał dowódcą Selbstschutz Südostpreussen aż do jej rozwiązania latem 1940 r. Do ulokowanego w Ciechanowie sztabu Selbstschutz Südostpreussen należał również SS-Obersturmbannführer Paul Exner, późniejszy pierwszy komendant obozu Soldau, a następnie dowódca 115 chorągwi SS w Ciechanowie. Szefem inspektoratu ciechanowskiego, któremu podlegało Działdowo, został von Woedtke, płockiego – SS-Standartenführer Norbert Scharf⁶⁸. Członkiem Selbstschutzu w rejencji ciechanowskiej miał być rzekomo SS-Hauptsturmführer Krause – nie jest to jednak informacja pewna⁶⁹. O ścisłym powiązaniach aparatu represji z terenu powiatów działdowskiego i ciechanowskiego świadczył również fakt, że w lutym 1940 r. pierwszą siedzibą

⁶⁶ M. Przeglętki, *Selbstschutz Südostpreußen...*, s. 90. Pozostałe trzy sztaby organizacji – pomorski, wielkopolski i górnośląski – rozpoczęły działalność 9 IX 1939 r.

⁶⁷ C. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 206.

⁶⁸ Był nim do V 1940 r., kiedy został mianowany inspektorem KL Buchenwald – zob. M. Mazurkiewicz, op. cit., s. 20.

⁶⁹ Zob. M. Przeglętki, *Niemiecki obóz w Działdowie...*, s. 86; idem, *Selbstschutz Südostpreußen...*, s. 91–92.

komendanta żandarmerii Ordnungspolizei w Regierungsbezirk Zichenau było Działdowo. Na przełomie 1939/1940 r. Selbstschutz w rejencji ciechanowskiej liczył ponad 420 os., z czego w samym inspektoracie ciechanowskim – 135⁷⁰.

Według ustaleń Marcina Przegiętki najbardziej aktywna faza działalności Selbstschutzu Südostpreussen, w tym również komanda działdowskiego, przypadła na okres od listopada 1939 r. do marca/kwietnia 1940 r. Wówczas bojówkarze tej formacji dopuścili się największej liczby zbrodni, przeprowadzając „akcje specjalne” z upoważnienia SiPo, sądów doraźnych lub władz obozu Soldau. Część ludobójczych aktów eksterminacji dokonywali na własną rękę i/lub na podstawie donosów volksdeutsche, stając się *de facto* samodzielną plutonem egzekucyjnym. Nadużycia te stały się powodem interwencji samego Himmlera, który 14 marca 1940 r. podjął decyzję o wstrzymaniu praktyki „przekazywania [więźniów politycznych] do dalszych czynności Selbstschutzowi”, co w praktyce oznaczało ukrócenie wykonywania „samodzielnych” egzekucji. Nie oznaczało to jednak wcale zakończenia działalności tej organizacji, a same egzekucje, mające prawną sankcję ze strony okupacyjnej administracji, NSDAP, SS i OrPo, zostały przeniesione na teren obozu Soldau. Decyzja Himmlera z pewnością związana była z powstaniem utajonego ośrodka zagłady w Działdowie⁷¹. I tak np. w marcu 1940 r. aresztowany został przez żandarmerię Stanisław Szachta, mleczarz z Drążdżewa (pow. Maków Mazowiecki), którego oskarżono o kontrabandę żywności do GG. Zatrzymanego nie przekazano do „dalszych czynności” Selbstschutzowi, lecz zesłano do obozu Soldau, gdzie na polecenie Inspektora SiPo i SD w Królewcu, SS-Brigadeführera Otto Rascha, został rozstrzelany kilka miesięcy później⁷².

Tylko na terenie Działdowszczyzny „południowopruscy” selbstschutzmani uczestniczyli w przynajmniej kilkunastu egzekucjach. Jedną z pierwszych akcji likwidacyjnych dokonanych przez podwładnych Heinza Rocha⁷³ było rozstrzelanie ok. 170 Polaków, zatrzymanych jeszcze wczesną jesienią 1939 r. przez EG i wysłanych początkowo do Hohenbruch. „Akcja” miała miejsce w styczniu 1940 r. w jednym z miejsc kaźni w pobliżu obozu, najprawdopodobniej Komornikach, Malinowie lub lasku Zwierskiego⁷⁴. Ofiarami byli prawdopodobnie urzędnicy państwowi oraz kapłani diecezji łomżyńskiej i włocławskiej, przysłani 17 stycznia 1940 r. do obozu

⁷⁰ Idem, *Selbstschutz Südostpreußen...*, s. 93–94.

⁷¹ Ibidem, s. 106.

⁷² Ibidem, s. 103–104.

⁷³ Pierwszą była egzekucja z 8 XII 1939 r. – zob. s. 573 w niniejszym artykule.

⁷⁴ Potwierdzeniem zbrodniczych intencji są słowa SS-Hauptsturmführera Friedricha Horsta Schlegela – od IX 1939 r. osobistego referenta Rascha, współodpowiedzialnego za utworzenie obozu w Działdowie: „W celu zamaskowania [podstępu] mieli ci Polacy podpisać deklarację tej treści, że zgadzają się na odesłanie ich do GG. Wykonując wydane mi rozkazy, kazałem wysłać w pierwszych dniach stycznia 1940 roku transport może 170 osób do GG. W rzeczywistości egzekucja tych Polaków odbyła się w lesie” – cyt. za R. Wiśniewski, op. cit., s. 71.

Soldau z podległych Raschowi obozów internowania dla mężczyzn (tzw. *Männerlager*) w Hohenbruch, Rudau i Beydritten w Prusach Wschodnich.)

W miesiącach luty–kwiecień 1940 r. miała miejsce szeroko zakrojona akcja ciechanowskiego SiPo przeciwko polskiej inteligencji. Tylko jednego dnia, 13 kwietnia, do obozu przybył transport ok. trzystu przedstawicieli inteligencji z Suwalszczyzny. W czasie aresztowań funkcjonariuszom Gestapo towarzyszyli *selbstschutzmani*, którzy potem współuczestniczyli w egzekucjach. Jak ustaliła Oddziałowa KŚZpNP w Gdańsku, na terenie obozu i w okolicznych lasach (pod Komornikami, Malinowem, Białutami) zostało zamordowanych w tym czasie nie mniej niż sześciuset przedstawicieli tzw. polskich elit przywódczych⁷⁵, głównie działacze społecznych, urzędników, księży i nauczycieli z Włocławka, Lipna, Sierpca, Ciechanowa, Makowa Mazowieckiego, Ostrołęki, Łomży, Płocka, Przasnysza i samego Działdowa. Jedna z tych egzekucji odbyła się między 7 a 9 kwietnia 1940 r. na placu obozowym. Zastrzelono wówczas ośmiu nauczycieli z Lipna i trzech żołnierzy WP. W tym samym miejscu i czasie wyrok śmierci wykonano również na Franciszku Brzezińskim, Eugeniuszu Czarneckim, Józefie Firinowiczu, Stanisławie Fronczaku i Anzelmie Schajerze. Oskarżono ich o rzekome prześladowanie *volksdeutschów* w 1939 r. oraz przemyt⁷⁶.

W maju 1940 odbyły się dwie masowe egzekucje więźniów obozu – w lesie pod Burszem zgładzono 48 Polaków, a na Górze Komornickiej według relacji świadków – nawet pięćset osób, głównie z Ciechanowa, Mławy, Przasnysza i Warszawy (wśród nich kobiety i dzieci).

Obóz Soldau był również miejscem wykonywania egzekucji osób skazanych na karę śmierci przez sąd doraźny Gestapo w Ciechanowie. Wyrok na dziesiętnastu obywatelach polskich pochodzenia żydowskiego, którzy próbowali nielegalnie wrócić z GG przez tzw. zieloną granicę, został wykonany 16 maja 1940 r.⁷⁷ Za posiadanie broni trzech Polaków – Zygmunta Affka, Lucjana Gallasia i Józefa Stachurskiego – rozstrzelano 5 czerwca 1940 r., kolejnych pięciu – Stefana Ponichtere, Stanisława Prusińskiego, Czesława Rakowskiego, Jana Reutta i Stanisława Stempkowskiego – 14 czerwca. 7 lipca tego roku zgładzono płockiego Żyda Romana Lewensteina, przypuszczalnie za „stawianie oporu” („wegen Widerstand”)⁷⁸.

Wśród przedstawicieli lokalnych elit przetrzymywanych w obozie Soldau byli m.in. prezydent Płocka Stanisław Wasiak i jego zastępca Aleksander Wernik, aresztowani przez Gestapo 12 lutego i deportowani do lagru 7 kwietnia 1940 r. Pierwszy

⁷⁵ *Ekshumacja ofiar niemieckich...*

⁷⁶ J. Piwowar, *Niemiecki obóz w Działdowie (Soldau) w świetle zachowanych akt niemieckiej Tajnej Policji Państwowej w Ciechanowie/Płocku*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, red. M. Przegiętka, et al., t. III, Warszawa 2019, s. 187.

⁷⁷ Byli to: Moszek Altstein, Abraham Bornstein, Chaim Bur, Moszek Eitelberg, Berek Elfenbein, Szulim Finkelstein, Haske Fridmann, Icek Goldbruch, Lejb Hirschfang, Saja Kirschbaum, Janke Kleister, Herszek Lipstein, Ruchla Litmann, Mendel Litwinowicz, Janke Lofer, Izaak Mak, Baruch Rosenbaum, Abe Slozeski, Hersz Starkopf. Ibidem, s. 187.

⁷⁸ Ibidem, s. 188.

z nich został rozstrzelany i pogrzebany w nieznanym miejscu w dniu 27 maja (w dokumentacji obozowej przy jego nazwisku pojawił się eufemistyczny termin „ewakuacja”), drugiego zaś zwolniono 19 lipca 1940 r. ze względu na zły stan zdrowia⁷⁹.

KRWAWE ŻNIWO OPERACJI TANNENBERG NA DZIAŁDOWSZCZYŹNIE

Bilans zbrodniczej działalności działdowskich selbstschutzmanów można ustalić jedynie w przybliżeniu. Do końca 1939 r. zamordowali oni co najmniej 336 osób, a od stycznia do połowy lata 1940 r., kiedy działdowski Selbstschutz był *de facto* oddziałem egzekucyjnym wykonującym zbrodnicze decyzje ciechanowskiego Gestapo oraz władz obozu, minimum 1347. Oznacza to, że w przeciągu niemal jedenastu miesięcy funkcjonowania niemieckiej Samoobrony w Działdowie (5 września 1939 r. – 31 lipca 1940 r.)⁸⁰ z rąk tej formacji zginęło nie mniej niż 1683 ludzi. Egzekucje wykonywano na terenie obozu (piwnice głównego bloku więzińskiego, plac apelowy), w okolicach Działdowa (Komorniki, Malinowo, Białuty, Bursz, Narzym) i w samym mieście (cmentarz żydowski, lasek Zwierskiego)⁸¹. Ofiarami byli mieszkańcy Działdowa i ziemi działdowskiej (m.in. Burkat, Iłowo, Kisiny, Kurki, Skurpie, Wysoka), ziemi dobrzyńskiej (Lipno), ziemi łomżyńskiej (Łomża) i Mazowsza (Ciechanów, Kisielewo, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Przasnysz, Sierpc, Warszawa).

Ze względu na szczupłość materiału dowodowego (częściowo zachowane akta Gestapo Ciechanów/Płock⁸², zniszczona w większości dokumentacja GL/DL/AEL Soldau) bądź jego brak (jak w przypadku Selbstschutzu, który nie prowadził dokumentacji swojej działalności), niezwykle pomocne przy ustaleniach liczbowych okazały się relacje oraz zeznania świadków w toczących się procesach i postępowaniach GKBZH i KŚZpNP w sprawie zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy Selbstschutzu i członków załogi obozu Soldau w Działdowie⁸³. Podane tu ustalenia należy jednak uznać za ostrożne, wymienione zaś liczby za minimalne. Wynika to również z faktu, że wiosną 1944 r. Niemcy rozpoczęli zacieranie śladów zbrodni, do których doszło w obozie Soldau. W ramach akcji o kryptonimie „1005” więźniowie żydowscy

⁷⁹ Ibidem, s. 190. O funkcjonowaniu obozu działdowskiego wiedziało Polskie Państwo Podziemne, które w dokumentach Delegatury Rządu RP na Kraj oraz wydawnictwach podziemnych odnotowywało fakty popełnianych tam zbrodni. Zob. B. Chrzanowski, *Obóz Stutthof i obóz w Działdowie w świetle wydawnictw podziemnych z lat 1940–1944*, w: *System obozów niemieckich na Pomorzu Gdańskim i terenach sąsiednich (1939–1945)*, red. S. Grochowina, D. Kromp i J. Sziling, Toruń 2010, s. 38–39.

⁸⁰ Złożona z działdowskich volksdeutschów bojówka „samoobrony” działała w dniach 5–25 IX 1939 r. nieformalnie, a od 26 IX 1939 r. już oficjalnie (do 26 XI 1939 r. w ramach Selbstschutz Westpreussen, od 27 XI 1939 r. do 31 VII 1940 r. w ramach Selbstschutz Südostpreussen).

⁸¹ Zob. Aneks nr 1 do niniejszego artykułu.

⁸² Przechowywane w AIPN w Warszawie.

⁸³ Zgromadzone w OKŚZpNP w Gdańsku.

musieli otworzyć groby, wydobyć zwłoki i je spalić, a po wykonaniu tej makabrycznej czynności zostali rozstrzelani⁸⁴.

Formalne rozwiązanie Selbstschutzu w rejencji ciechanowskiej nastąpiło 31 lipca 1940 r. Taka informacja pojawia się w datowanym na 15 lipca 1940 r. telegramie SS-Gruppenführera Jakoba Sporrenberga, dowódcy Nadokręgu SS w Królewcu do szefa Głównego Urzędu SS w Berlinie⁸⁵. Wydaje się, że datę tę możemy uznać również za dzień rozwiązania ostatnich struktur Samoobrony w mieście nad Wkrą. Z korespondencji wynika również, że z dniem 1 sierpnia członkowie „południowopruskiej” Samoobrony mieli zostać włączeni do tworzonej w tym czasie 115 chorągwi SS w Ciechanowie. W 1941 r. dowódcą chorągwi został były komendant obozu w Działdowie Exner, zaś Krausemu przydzielono zwierzchnictwo nad stacjonującym w Działdowie III Batalionem tej formacji. Część działdowskich selbstschutzmanów zasililo w połowie 1940 r. szeregi SA, część zaś dołączyła do załogi miejscowego ośrodka zagłady, któremu szefował wówczas Krause⁸⁶.

Zakończenie akcji Tannenberg w kwietniu 1940 r. nie zmieniło rzeczywistego przeznaczenia obozu, który mimo zmiany nazwy na Durchgangslager Soldau des Inspektors der SiPo und des SD in Königsberg (obóz przejściowy inspektora Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Królewcu)⁸⁷, co nastąpiło w maju tego roku, nadal był ważnym ogniwem zorganizowanego terroru na pograniczu mazowiecko-pruskim. O tym, że zbrodnicze operacje wymierzone w lokalne elity Działdowszczyzny i – szerzej – północnego Mazowsza, Kujaw i ziemi łomżyńskiej nie zakończyły się z chwilą rozwiązania Selbstschutzu, i trwały przynajmniej do 1941 r., świadczył los duchowieństwa, dla którego DL Soldau (od 4 października 1941 r. – AEL Soldau) stał się prawdziwą golgotą. Dość powiedzieć, że działdowski kacet był trzecim po Dachau i Auschwitz ośrodkiem zagłady polskich kapłanów, których zginęło tam osiemdziesięciu ośmiu, z czego aż sześćdziesięciu sześciu – w 1941 r.⁸⁸ Na ten właśnie rok przypada największe nasilenie transportów z duchownymi (osiem transportów w okresie styczeń–październik). Wśród ofiar Soldau znaleźli się przedstawiciele mazowieckiej

⁸⁴ B. Januszewski, A. Jagodzińska, op. cit., plansza nr 26. Na temat Aktion „1005” w lesie białuckim zob. IPN GK 162/852, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Akta ws. zbrodni popełnionych w obozie przejściowym w Działdowie, Zeznanie Stefana Runo, 16 IX 1947 r.

⁸⁵ M. Mazurkiewicz, op. cit., s. 20.

⁸⁶ M. Przeglęta, *Niemiecki obóz w Działdowie...*, s. 90.

⁸⁷ W okresie od XII 1939/I 1940 do V 1940 działdowski obóz funkcjonował jako Gefangenenlager Soldau (GL Soldau) i był przeznaczony głównie dla polskich więźniów politycznych („jeńców cywilnych”). Lager został włączony do ludobójczych akcji Tannenberg (I–IV 1940 r.) oraz T4 (zagłada osób chorych psychicznie). Ta ostatnia – T4, została zrealizowana między 21 V a 8 VI 1940 r. i kosztowała życie 1558 obywateli III Rzeszy oraz 300 Polaków i Żydów z rejencji ciechanowskiej, deportowanych do Soldau na zagładę. Zbrodniczą operację przeprowadził oddział SS-Sonderkommando Lange pod dowództwem SS-Sturmabführera Herberta Lange. Od XII 1941 r. Lange był komendantem SS-Sonderkommando Kulmhof w Chełmnie nad Nerem – pierwszego niemieckiego ośrodka natychmiastowej zagłady Żydów (zob. B. Januszewski, A. Jagodzińska, op. cit., plansze nr 6 i 7).

⁸⁸ Pozostaliych 21 – w 1940 r., zaś jeden w 1942 r.

hierarchii kościelnej: metropolita senior diecezji płockiej Antoni Julian Nowowiejski, w obozie od 8 marca 1941 r., zamęczony bądź rozstrzelany w egzekucji 28 maja 1941 r. lub 20 czerwca 1941 r. oraz biskup płocki Leon Wetmański, do lagru deportowany razem z arcybiskupem Nowowiejskim, rozstrzelany w lesie białuckim lub zagazowany w mobilnej komorze gazowej, prawdopodobnie 10 października 1941 r. Dla setek rzymskokatolickich księży obóz stał się punktem tranzytowym na drodze do obozów koncentracyjnych Dachau, Sachsenhausen, Mauthausen-Gusen i Auschwitz⁸⁹.

DZIAŁDOWSKICH ZBRODNIARZY PORTRET ZBIOROWY

Problemem dotychczas nierozstrzygniętym pozostaje odpowiedź na pytanie, ilu funkcjonariuszy liczył działdowski oddział Selbstschutzu. Pierwszej próby sporządzenia listy jego członków podjął się w 1947 r. Zarząd Miejski w Działdowie, który ustalił nazwiska 29 osób⁹⁰. Pod koniec lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia w podsumowaniu śledztwa GKBZH w sprawie zbrodni Selbstschutzu na Działdowszczyźnie znalazło się 58 członków miejscowej Samoobrony, tj. dwa razy więcej niż dwadzieścia lat wcześniej⁹¹.

Po przeprowadzonej wnikliwej kwerendzie materiałów zebranych na potrzeby śledztw prowadzonych przez OKBZH w Olsztynie i OKŚZpNP w Gdańsku udało się ustalić 134 prawdopodobnych członków Selbstschutz Soldau, działających dłużej lub krócej w tej formacji na przestrzeni jedenastu miesięcy jej istnienia⁹². Z zaprezentowanych w tabeli danych wynika, że zdecydowana większość działdowskich selbstschutzmanów – 93 ludzi – była volksdeutscheami, tj. przed wrześniem 1939 r. miała polskie obywatelstwo i należała do niemieckiej mniejszości⁹³. Jest to zgodne z ustaleniami badaczy, którzy wskazują, że trzon Volksdeutscher Selbstschutz stanowili niemieccy autochtoni. Mimo, że duża część funkcjonariuszy miała polsko-brzmiające nazwiska (np. Stefan Bartoszek, Adam Dębski, Paweł Jarzyńska, Karol Retkowski), nie udało się ponad wszelką wątpliwość potwierdzić ich polskiej tożsamości narodowej. Polskie nazwiska wśród Niemców oraz niemieckie wśród Polaków

⁸⁹ Więcej na ten temat zob. B. Januszewski, *Martyrologia duchowieństwa rzymskokatolickiego w Lager Soldau*, „Komunikaty Mazursko-Mazurskie” 2021, nr 3, s. 444–458.

⁹⁰ OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Wykaz członków Selbstschutzu w Działdowie (odpis), 5 IX 1972 r.

⁹¹ Ibidem, t. 4, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach, Sprawozdanie Jadwigi Betlejewskiej wicyprowektora PW w Olsztynie, delegowanej do OKBZH w Olsztynie z przeprowadzonego śledztwa w sprawie zabójstw dokonanych przez b. członków Selbstschutzu w Działdowie (Soldau) i jego okolicy w czasie od IX 1939 r. do XII 1940 r. na ludności cywilnej narodowości polskiej, [b. d.].

⁹² W przypadku 21 osób ustaliłem tylko nazwiska, natomiast ich imiona pozostają nieznane. Zob. Aneks nr 2.

⁹³ W 14 przypadkach pochodzenie niemieckie nie jest pewne. Możliwe, że tacy funkcjonariusze, jak np. Wiktor Ditsch (Dycz), Antoni Krupski, Bogumił Mazanek, Otto Płazan, Maksymilian Szczepański czy Józef Zakrzewski byli znienaczonymi Polakami. Jeden z selbstschutzmanów – Otto Gałka, podawał się za Mazura.

to osiemdziesiąt-sto lat temu zjawisko powszechne dla polsko-niemieckiego pogranicza, nie tylko na rubieży mazowiecko-pruskiej, ale również na Pomorzu i Górnym Śląsku.

Zaledwie dziesięciu działdowskich funkcjonariuszy pochodziło z tzw. „starej” Rzeszy, tj. posiadało obywatelstwo niemieckie jeszcze przed wybuchem II wojny światowej. Gros tych tzw. reichsdeutsche zajmowało w organizacji, a następnie aparacie okupacyjnym kluczowe stanowiska, np. Hans Falkenberg był zastępcą szefa działdowskiej SS i policji, Hans Krause należał we wrześniu 1939 r. do EK 2/V, a od lutego 1940 r. piastował funkcję komendanta GL/DL/AEL Soldau, Josef Krüger kierował okręgową organizacją partyjną NSDAP pełniąc równocześnie obowiązki treuhändera, Hans Rade dowodził działdowskim SS, a Walter Regehr był pierwszym kierownikiem Selbstschutzu w Działdowie. Ważną funkcję sprawował również bałtycki Niemiec Siegfried Wunderlich, który w czasie okupacji był ordynatorem działdowskiego szpitala i naczelnym lekarzem SS w obozie. Spośród działdowskich Niemców „etnicznych” wysokie stanowisko w aparacie okupacyjnym objęli m.in. Fritz Dworak, jesienią 1939 r. szczególnie gorliwy w aresztowaniach miejscowych Polaków, który został komendantem miejscowej bojówki SA, a także objął funkcję naczelnika straży pożarnej oraz treuhändera gruntów ornych w Malinowie, oraz Otto Schmagłowski, komendant aresztu Selbstschutzu oraz zastępca szefa tej organizacji w mieście, kierownik miejscowego Gestapo i właściciel tartaku.

Innym interesującym wnioskiem wypływającym z analizy tabeli jest to, że ponad połowa funkcjonariuszy działdowskiej Samoobrony zasiłowała w 1940 r. szeregi załogi obozu, pełniąc w nim różne funkcje, poczynawszy od wachmana⁹⁴, przez lekarza obozowego, na komendancie skończywszy. Niemal połowa selbstschutzmanów należała do jednej z organizacji paramilitarnych – SS, SA, EG i NSKK. Dziesięciu bojówkarzy, z których część była reichsdeutsche, a część miejscowymi Niemcami, należało do NSDAP, kolejnych pięciu działało przed wojną w hitlerowskich partiach funkcjonujących legalnie w Polsce – Jungdeutsche Partei in Polen (JDP) i DVV. Działdowianin Schmagłowski był od 1938 r. prezesem lokalnego oddziału DVV, mieszkaniec Żabin – Ferdynand Breda należał do JDP, a w czasie okupacji – do NSDAP. Interesujące są losy Fryderyka (Fritza) Płazana, działdowianina o niejasnej tożsamości narodowej (mógł być zniemczonym Polakiem lub w obliczu zagrożenia wojennego stać się niemieckim noefitą), który do 1939 r. pełnił funkcję skarbnika Polskiego Związku Zachodniego. Działalność ta ułatwiła mu infiltrację PZZ oraz identyfikację miejscowych działaczy społecznych i patriotycznych. Jesienią 1939 r. był on również jednym z najaktywniejszych oprawców z „willi pod czarną chorągwią”, gdzie nie tylko

⁹⁴ W gronie strażników obozowych znalazły się również trzy kobiety, niemieckie autochtonki – Erna Greinke, Marta Pekruhn i Emma Rogalla.

katował, ale i wydawał na aresztantów wyroki śmierci. Po dwóch latach swojej zbrodniczej działalności przestał być użyteczny dla swoich mocodawców i został przez nich zamordowany⁹⁵.

Istotną kategorią porównawczą wydaje się być również pochodzenie społeczne i zawodowe, które udało mi się ustalić w odniesieniu do mniej niż połowy przedstawionych w tabeli funkcjonariuszy (55 osób). Grupą zawodową reprezentowaną w zestawieniu najczęściej są rolnicy (20), następnie rzemieślnicy (13) i kupcy (11). Tylko w pojedynczych przypadkach występują urzędnicy (4), lekarze i sanitariusze (2) oraz ziemianie (1). Przyjmując, że przeciętny niemiecki rolnik, rzemieślnik i przedsiębiorca z województwa pomorskiego był w dwudziestolecie międzywojennym możniejszy niż większość jego polskich sąsiadów, należy stwierdzić, że zdecydowana większość morderców z działdowskiego komando śmierci reprezentowała grupę, którą dziś należałoby sytuować w gronie klasy średniej, zarówno tej niższej (rolnicy, rzemieślnicy, urzędnicy), jaki i wyższej (ziemieianie, kupcy, przedstawiciele wolnych zawodów). Zaskakuje niewielka liczba osób reprezentujących miejscowy proletariatus (3), co tylko częściowo można tłumaczyć niskim uprzemysłowieniem regionu.

We wszystkich analizowanych źródłach – dokumentach, relacjach, zeznaniach – przewijają się wciąż te same nazwiska członków działdowskiego Volksdeutscher Selbstschutz. Byli to ludzie, którzy swoje zbrodnicze działania wykonywali z wyjątkową gorliwością i okrucieństwem, przez co najmocniej odcisnęli się w pamięci świadków. Spośród ponad 130 funkcjonariuszy szczególnie aktywna była grupa ok. dwudziestu ludzi, do której zaliczyć należy (w kolejności alfabetycznej i według pisowni okupacyjnej) Viktora Ditscha, Fritza Dworaka, Adolfa Furmanka, Fritza i Hansa Gerlachów, Willi Jebrama, Paula Kantorka, Kurta Koschowitza, Antona Krupskiego, Hansa Lenarda, Helmuta Longwitza, Otto Obludę (Obluda), Fritza i Otto Płazanów (Plasan), Herberta i Karla Retkowskich, Otto i Paula Schmaglowskich, Paula Skuzę (Skusa), Maximiliana Szczepanskiego. Żaden z nich nigdy nie poniósł odpowiedzialności za swoje zbrodnie.

POSTULATY BADAWCZE

Z omówionej w niniejszym artykule problematyki wyłaniają się dwa podstawowe postulaty badawcze. Pierwszym z nich jest ustalenie możliwie pełnej obsady działdowskiego Selbstschutzu wraz z rozpoznaniem wojennych i powojennych losów jego funkcjonariuszy. Dezyderatem najbardziej oczywistym wydaje się jednak sporządzenie imiennej listy ofiar tej zbrodniczej organizacji. Ustalenie okoliczności oraz metod pozbawiania życia, odnalezienie pozostałych nieznanymi miejsc kaźni, wreszcie

⁹⁵ M. Orski, op. cit., s. 250.

ekshumacja i identyfikacja pomordowanych, to nasz obowiązek wobec rodzin ofiar, które po bez mała osiemdziesięciu latach wciąż nie mogą w pełni przeżyć żaloby po utracie bliskich. Do najważniejszych zadań Instytutu Pamięci Narodowej należy nie tylko ściganie i nazywanie po imieniu sprawców, ale również wydobywanie z niepamięci ofiar. Tych, których totalitarny system niemieckiego nazizmu chciał unicestwić podwójnie: fizycznie przed plutonem egzekucyjnym i symbolicznie – grzebiąc o nich pamięć. Bez pełnego dostępu do niemieckich (i rosyjskich) archiwów zadanie to może być jednak niezwykle trudne.

WYKAZ SKRÓTÓW

AEL	– Arbeitserziehungslager (wychowawczy obóz pracy)
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AP	– Armia Polska
baon	– batalion
DL	– Durchgangslager (obóz przejściowy)
DP	– dywizja piechoty
DVV	– Deutscher Volksverband in Polen (Niemieckie Stowarzyszenie Ludowe w Polsce)
dzis.	– dzisiejszy
EG	– Einsatzgruppe (grupa operacyjna)
EK	– Einsatzkommando (oddział operacyjny)
Gestapo	– Geheime Staatspolizei (Tajna Policja Państwowa)
GKBZH	– Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
GL	– Gefangenenlager (obóz jeńców)
GG	– Generalne Gubernatorstwo
IPN GK	– Instytut Pamięci Narodowej
JDP	– Jungdeutsche Partei in Polen (Partia Młodziemiecka w Polsce)
KL	– Konzentrationslager (obóz koncentracyjny)
KŚZpNP	– Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
NSKK	– Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (Narodowosocjalistyczny Korpus Motorowy)
OKBZH	– Oddziałowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
OKŚZpNP Gd	– Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku
ON	– Obrona Narodowa

OrPo	– Ordnungspolizei (Policja Porządkowa)
PSZ	– Polskie Siły Zbrojne
PZZ	– Polski Związek Zachodni
RP	– Rzeczpospolita Polska
RSHA	– Reichssicherheitshauptamt (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy)
SA	– Sturmabteilungen der NSDAP (Oddziały Szturmowe NSDAP)
SD	– Sicherheitsdienst (Służba Bezpieczeństwa)
SiPo	– Sicherheitspolizei (Policja Bezpieczeństwa)
SS	– Schutzstaffeln der NSDAP (Sztafety Ochronne NSDAP)
SW	– Służba Więzienna
WP	– Wojsko Polskie
ZSRS	– Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku

Materiały Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

- OKŚZpNP Gd, S 139/04, t. 1–2, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau.
- OKŚZpNP Gd, S 49/07, t. 1–4, 6, 10, 11–13, 16, 17, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau.
- OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1–4, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach.

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Zbiór Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce

- IPN GK 162/852, Akta ws. zbrodni popełnionych w obozie przejściowym w Działdowie.

Źródła drukowane

Dzienis Urszula, *Historia mojego życia*, Działdowo 2013.

Halder Franz, *Dziennik wojenny: codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939–1942*, t. I: *Od kampanii polskiej do zakończenia ofensywy na Zachodzie (14.8.1939–30.6.1940)*, oprac. H.A. Jacobsen przy współpr. A. Philippiego, tłum. B. Woźniński, Warszawa 1971.

Leszczyński Kazimierz, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1971, t. XXII.

Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019.

Opracowania

Bębnik Grzegorz, *Proskrypcja w nowej odsłonie. Niemieckie listy gończe w przededniu i początkach II wojny światowej*, Warszawa 2020.

- *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 9.

Bojarska Barbara, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1940*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. XXIX.

Böhler Jochen, Mallmann Klaus Michael, Matthäus Jurgen, *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009.

Bystrzycki Piotr, *Hitlerowska akcja policyjna „Tannenberg”*, „Rocznik Działdowski” 1995, t. II.

- *Życie codzienne w międzywojennym Działdowie*, „Rocznik Działdowski” 2014, t. IX.

Centek Jarosław, *Działdowszczyzna w czasie II wojny światowej*, w: *Dzieje Działdowa i Działdowszczyzny na przestrzeni wieków. Zbiór studiów*, red. M. Radoch, Działdowo 2020.

- Ceran Tomasz, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Chinciński Tomasz, *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy*, część 2 (sierpień–wrzesień 1939 r.), „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 9.
- Chrzanowski Bogdan, *Obóz Stutthof i obóz w Działdowie w świetle wydawnictw podziemnych z lat 1940–1944*, w: *System obozów niemieckich na Pomorzu Gdańskim i terenach sąsiednich (1939–1945)*, red. S. Grochowina, D. Kromp i J. Sziling, Toruń 2010.
- Dębski Sławomir, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Długoborski Wacław, *Geneza Sonderfahndungsbuch Polen i jej funkcje w kampanii wrześniowej i pierwszych tygodniach okupacji*, w: *Reminiscencje Września 1939: w 70. rocznicę kampanii wrześniowej*, red. W.B. Moś, Bytom 2009.
- Eksterminacja polskiego duchowieństwa w niemieckich obozach koncentracyjnych Dachau i Mauthausen-Gusen 1939–1945*, red. A. Gąsiorowski, A. Jagodzińska, Warszawa 2022.
- Gause Fritz, *Dzieje okręgu i miasta Działdowa*, wstęp i oprac. G. Jasiński, tłum. M. Szymańska-Jasińska, Działdowo 2015.
- Gładysiak Łukasz, *Zabijajcie wszystkich. Einsatzgruppen 1938–1941*, Warszawa 2012.
- Góra Mieczysław, *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku [w:] Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Gumkowski Janusz, *Obóz hitlerowski w Działdowie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. X.
- Jankowski Tomasz, *Ekshumacja ofiar niemieckich zbrodni w Białutach koło Działdowa jako dowód polityki eksterminacyjnej III Rzeszy. Skuteczność akcji „1005”*, referat wygłoszony na konferencji popularnonaukowej „Niemiecki obóz Soldau w świetle najnowszych badań i prac poszukiwawczo-ekshumacyjnych”, Działdowo, 27 V 2020 r., <https://www.youtube.com/watch?v=IN8fh72XjKA> (dostęp: 24 VII 2025 r.).
- Jansen Christian, Weckbecker Arno, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.
- Januszewski Bartosz, *Martyrologia duchowieństwa rzymskokatolickiego w Lager Soldau*, „Komunikaty Mazursko-Mazurskie” 2021, nr 3.
- *Menedżerowie zbrodni: Heydrich i hitlerowska bezpieka*, „Histmag”, 2021, <https://histmag.org/Menedzerowie-zbrodni-Heydrich-i-hitlerowska-bezieka-22530> (dostęp: 24 VII 2025 r.).
- Januszewski Bartosz, Jagodzińska Anna, *Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej*, wystawa IPN, 2019, <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/oben/gdansk/wystawy-w-regionie/katalog-wystaw/113774,Soldau-utajony-osrodek-zaglady-Niemieckie-obozy-w-Dzialdowie-w-latach-II-wojny-s.html> (dostęp: 24 VII 2025 r.).
- Jastrzębski Włodzimierz, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- *Organizacja policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1991, t. XXXIII.
- Jastrzębski Włodzimierz, Sziling Jan, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Konieczny Alfred, *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. XXX.
- Kozyra Waldemar, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. Sectio G” 2013, nr 1.
- Mazanowska Izabela, *Księżę Góry*, Portal IPN „Przystanek Historia”, 2022, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-pomorska/94804,Ksieze-Gory.html> (dostęp: 24 VII 2025 r.).
- Mazanowska Izabela, Ceran Tomasz, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglęta, Warszawa 2021.
- Mazurkiewicz Maciej, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie [w:] Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Musiół Teodor, *Dachau 1933–1945*, Katowice 1971.
- Orski Marek, *Obozy w Działdowie w latach II wojny światowej*, „Studia Gdańskie”, 2010, t. XXVII.
- Piowar Janusz, *Niemiecki obóz w Działdowie (Soldau) w świetle zachowanych akt niemieckiej Tajnej Policji Państwowej w Ciechanowie/Płocku*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, red. M. Przeglęta i in., t. III, Warszawa 2019.
- Przeglęta Marcin, *Niemiecki obóz w Działdowie (niem. Soldau) w latach 1940–1945. Nowe ustalenia w świetle do-*

- kumentów ze zbiorów niemieckiego Archiwum Federalnego i Archiwum IPN [w:] Polska pod okupacją 1939–1945, red. M. Przegiętka i in., t. II, Warszawa 2016.
- *Selbstschutz Südostpreußen – niemiecka Samoobrona w rejencji ciechanowskiej w latach 1939–1940*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. III, red. M. Przegiętka et al., Warszawa 2019.
 - *Selbstschutz w rejencji ciechanowskiej (Selbstschutz Südostpreussen) oraz w powiatach działdowskim i suwalskim*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Ptasiewicz Zbigniew, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012.
- Radziwończyk Kazimierz, „Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5.
- Rhodes Richard, *Mistrzowie śmierci. Einsatzgruppen*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2002.
- Skibicki Franciszek, *Działdowskie obozy zagłady*, „Rocznik Działdowski” 2014, t. IX.
- Służalek Dominik, *Nowogrodzka Brygada Kawalerii w ramach Armii Modlin od 1 do 11 września 1939 roku*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka” 2009, nr 3–4.
- Suchanecka Krystyna, *Administracja Północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1986, nr 12.
- Wardzyńska Maria, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wiśniewski Radosław, *Wielofunkcyjny niemiecki obóz Soldau (1939–1945). Monografia*, Działdowo–Olsztyn 2023.

Aneks nr 1.**Miejsca egzekucji dokonywanych przez Selbstschutz Soldau (1939–1940)**

Miejsce egzekucji i grzebani więźniów	Liczba zamordowanych i pogrzebanych ^a		Lata wykony- wanych egze- kucji	Położenie i odległość względem centrum Działdowa	Najbliższa miejscowość
	minimalna	szacunkowa			
„willa pod czarną chorągwią”	37	300	1939	----	Działdowo
cmentarz żydowski	190	?	1939, 1944	----	Działdowo
Góra Komornicka (las komornicki)	152	10 000	1939–1941	4 km na N-E	Komorniki
lasek Zwierskiego	58	1000	1939–1941	----	Działdowo
las w Malinowie	18	?	1939–1941	4,5 km na E	Malinowo
las białucki – „Wilcza góra”	8000	12 000	1940–1941	16 km na S-E	Białuty
GL/DL/AEL Soldau	?	200	1940–1944	----	Działdowo
las pod Burszem – „Leśne bagnó”	48	?	1940, 1942?	8 km na S	Bursz
las narzymski – „Uroczysko sarnie łąki”	?	?	1940–?	16 km na S-E	Dwukoły

^a Łącznie w latach 1939–1944.

Opracowanie: Bartosz Januszewski

Aneks nr 2. Członkowie Selbstschutz Soldau (powiatu działdowskiego), z uwzględnieniem funkcjonariuszy aresztu w „willi pod czarną chorągwią” w Działdowie (1939–1940)^a

Lp.	Nazwisko i imię ^b	Rok urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
1.	Baasner ^c Eryk (Erich) ^d	1894	Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel sklepu rowowego (we wrześniu 1939 szef niemieckiego zarządu wojskowego Działdowa) ^e		członek SS i NSKK
2.	Banach Ernest (Ernst)		Działdowo	Niemiec	polskie	rolnik		członek SS
3.	Bartoszek Stefan							
4.	Bawulski Wilhelm							strażnik w Lager Soldau
5.	Belkowski ^f Fryderyk (Fritz)		Działdowo	Niemiec	polskie			
6.	Blümann ^g Karl ^h			Niemiec				szef administracji obozowej w Lager Soldau
7.	Błażejewski							

^a Oprac. na podst.: OKŚZpNP Gd, Wz 19/18 (S 36/66), t. 1–4, Akta śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu popełnionych od IX 1939 r. do IV 1940 r. w Działdowie i okolicach; OKŚZpNP Gd, S 49/07, t. 1–4, 6, 10, 11, 13, 16, 17, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau; OKŚZpNP Gd, S 139/04, t. 2, Akta w sprawach karnych wobec członków załogi obozu Soldau. ^b Zróżnicowane warianty pisowni nazwisk członków działdowskiego Selbstschutzu wynikają z faktu, że były one spisywane przez protokolantów ze słuchu na podstawie ustnych relacji i zeznań świadków, zbieranych na przestrzeni wielu lat. Nie sposób już dziś ustalić, który z wariantów ich pisowni jest poprawny. W zestawieniu autor zdecydował się wybrać jako wiodącą formę zapisu najbardziej prawdopodobną dla języka niemieckiego lub najczęściej występującą w dokumentach. Z kolei występowanie różnych, często niepodobnych do siebie imion przypisanych do jednej osoby może oznaczać błąd świadka, wynikający najczęściej z niepamięci. Jest jednak prawdopodobne, że w niektórych przypadkach imiona te nie zostały przyporządkowane do jednej osoby, lecz do jej bliskiego krewnego (ojca, brata, kuzyna). Tak może być m.in. w przypadku sprawców o nazwisku Koschowitz – wiadomo, że członkowie z tej rodziny byli zaangażowani w działalność Selbstschutzu w powiecie działdowskim. W zestawieniu autor wybrał jako wiodący wariant imienia najczęściej występujący w dokumentach. ^c W dokumentach również jako: Basner. ^d W dokumentach również jako: Kurt. ^e W nawiązaniu do informacji odnoszących się do czasów wojny. ^f W dokumentach również jako: Betkowski. ^g W dokumentach również jako: Blimann, Blomann, Bulmann, Bohlmann. ^h W dokumentach również jako: Hermann.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
8.	Bölke ⁱ Willi von			Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel karczmy		członek SA lub SS, strażnik w Lager Soldau
9.	Börger ^k Karol (Karł)	1894		Gralewó	Niemiec	polskie	urzędnik (od 1941 lub 1943 burmistrz Działdowa)		oficer SS, szef Selbstschutzu w Działdowie do X 1939, strażnik w Lager Soldau
10.	Brandt Walter				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
11.	Breda Ernest (Ernst)			Żabiny	Niemiec	polskie	rolnik		członek NSDAP, uczestniczył w akcjach deportacyjnych do GG i obozów koncentracyjnych
12.	Breda Ferdynand			Żabiny	Niemiec	polskie	rolnik, członek polit. org. niem., prawdł. lung- deutsche Partei in Polen (JDP)		członek SA i NSDAP oraz z-ca sołtysa i wójta gminy Żabiny, uczestniczył w akcjach deportacyjnych do GG i obozów koncentracyjnych
13.	Burski Eryk (Erich)			Pierławki	Niemiec	polskie	rolnik		strażnik w Lager Soldau
14.	Burski Horst				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
15.	Büchler Adolf				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
16.	Cibora Wilhelm			Zakrzewo	Niemiec	polskie			
17.	Cieślak ^m Johann			Kłęczkowo	Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
18.	Dalkowski Emil			Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		
19.	Dębski ⁿ Adam ^o								członek SS, strażnik w Lager Soldau

ⁱ W dokumentach również jako: Belke, Boelke, Bilke, Bülke. ^j W dokumentach również jako: Fritz, Knot, Otto. ^k W dokumentach również jako: Berger.

^l W dokumentach również jako: Jan (Hans). ^m W dokumentach również jako: Cieśla, Cieślak. ⁿ W dokumentach również jako: Demski, Dembski.

^o W dokumentach również jako: August, Bernhard.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Miejsce urodzenia	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
20.	Ditsch ^p Wiktor (Wiktor)	1893	Działdowo	Działdowo	Niemiec lub Polak	polskie	właściciel zakładu szewskiego	wykonawca egzekucji	członek SA, strażnik w Lager Soldau
21.	Drachenberg Robert								strażnik w Lager Soldau
22.	Dworak Adolf				Niemiec	polskie	stolarz		
23.	Dworak Fryderyk (Friedrich, Fritz) ^r	1899	Watten-schied (Watten-scheid)	Działdowo	Niemiec	polskie	rolnik (Treuhandier ziem rolnych w Malinowie, naczelnik straży pożarnej)		komendant działdowskiego SA, uczestnik likwidacji getta w Mławie, strażnik w Lager Soldau
24.	Epkiński Otto			Zakrzewo	Niemiec	polskie			
25.	Ertman Adolf				Niemiec				
26.	Falk Willi ^s				Niemiec	niemieckie			członek SS, strażnik w Lager Soldau
27.	Falkenberg Hans				Niemiec	niemieckie			z-ca szefa działdowskiej SS i policji
28.	Fieger ^r Paweł (Paul) ^u			Wysoka	Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
29.	Fiergola ^w			Skurpie	Niemiec	polskie			
30.	Fleming ^y Adolf ^z			Działdowo	Niemiec	polskie	urzędnik miejski		członek SA, strażnik w Lager Soldau
31.	Furmanek Adolf ^{aa}				Niemiec	niemieckie	krawiec		członek SA i NSDAP, uczestnik akcji wysiedleńczej
32.	Galka ¹²² Otto				Mazur				członek SS, strażnik w Lager Soldau

^p W dokumentach również jako: Dycz, Dietsch, Dietrich. ^r W dokumentach również jako: Zygryd, Zygmunt. ^s W dokumentach również jako: Gus-

taw. ^t W dokumentach również jako: Finner, Finer. ^u W dokumentach również jako: Karol. ^w W dokumentach również jako: Fiergota. ^y W dokumentach

również jako: Flemming. ^z W dokumentach również jako: Otto. ^{aa} W dokumentach również jako: Kurt. ^{bb} W dokumentach również jako: Galka, Galko.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
33.	Gerlach Fryderyk (Fritz)				Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
34.	Gerlach Jan (Hans ^{cc})	1901		Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel zakładu ślusarskiego	wykonawca egzekucji	członek SS, brał udział w łapankach na terenie Działdowa i powiatu, uczestnik likwidacji getta w Mławie
35.	Grala Erich				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
36.	Grala Otto				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
37.	Greinke Erna (z d. Mandel)				Niemka	polskie			strażniczka w Lager Soldau
38.	Grimsmann Georg ^{dd}				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
39.	Guzek								
40.	Hardje Fritz ^{ee}				Niemiec	niemieckie			strażnik w Lager Soldau
41.	Hasselmann Heinrich				Niemiec	niemieckie			strażnik w Lager Soldau
42.	Hinzberg ^{ff}			Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		członek SA
43.	Jarzynka Gustaw				Niemiec	polskie			członek SA, strażnik w Lager Soldau
44.	Jarzynka Otto ^{gg}			Gdynia	Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
45.	Jarzynka Paweł (Paul)				Niemiec	polskie			członek SA lub SS
46.	Jebram Fritz			Kurki	Niemiec	polskie	rolnik		

^{cc} W dokumentach również jako: Johannes. ^{dd} W dokumentach również jako: Horst. ^{ee} W dokumentach również jako: Sepp. ^{ff} W dokumentach również jako: Hinberg, Hynberg. ^{gg} W dokumentach również jako: Gustaw.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
47.	Jebram Willi ^{hh}		Brodowo lub Pierławki	Niemiec	polskie	właściciel sklepu papierniczego lub księgarni			członek SA lub SS i NSDAP, uczestnik akcji wysiedleńczej, strażnik w Lager Soldau
48.	Jordan Max			Niemiec	niemieckie	robotnik lub rolnik			członek SS, uczestnik akcji wysiedleńczej, strażnik w Lager Soldau
49.	Kalies Fritz			Niemiec					strażnik w Lager Soldau
50.	Kamiński Gerard (Gerhard)		Rywociny	Niemiec	polskie				członek SS
51.	Kantorek ⁱⁱ Paweł (Paul)	1900 lub 1909	Działdowo	Niemiec	polskie	stolarz			członek NSKK, strażnik w Lager Soldau
52.	Klingbajn			Niemiec	polskie				
53.	Koschowitz ^{jj} Fryderyk (Fritz)		Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel sklepu cukierniczego			
54.	Koschowitz ^{jj} Herbert ^{kk}	1909 lub 1911	Działdowo	Niemiec	polskie	piekarz			członek SA lub SS i NSDAP, strażnik w Lager Soldau
55.	Koschowitz ^{jj} Kurt ^{ll}	1913	Działdowo	Niemiec	polskie	kupiec (właściciel sklepu żelaznego)			członek SS, uczestnik akcji wysiedleńczej, strażnik w Lager Soldau
56.	Koschowitz ^{jj} Rudolf ^{mm}	1915	Działdowo	Niemiec	polskie				członek SS, strażnik w Lager Soldau
57.	Kościński		Zakrzewo	Niemiec lub Polak	polskie				
58.	Kowalski								

^{hh} W dokumentach również jako: Emil, Horst.ⁱⁱ W dokumentach również jako: Wantorek.^{jj} W dokumentach również jako: Koschwitz, Koszo-

wicz.

^{kk} W dokumentach również jako: Herman, Hans.^{ll} W dokumentach również jako: Heinz, Helmut.^{mm} W dokumentach również jako: Wilhelm, Willim.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
59.	Krause Hans ⁿⁿ	1901	Stralsund		Niemiec	niemieckie	sanitariusz i pielęgniarz		<i>prawd. funkcjonariusz EK 2/V, członek SS i NSDAP, drugi komendant GL/DL Soldau (1940–1941)</i>
60.	Krawolick ^{oo} Otto	1908	Kisiny	Kisiny	Niemiec	polskie	rolnik, od 1938 członek Jungdeutsche Partei in Polen (JDP)		członek SS, strażnik w KL Mauthausen-Gusen
61.	Kredman ^{pp} Emil				Niemiec	polskie	stolarz		członek SA
62.	Krupski Antoni (Anton)	1901	Bydgoszcz	Działdowo	Niemiec lub Polak	polskie	korkarz, właściciel warsztatu wyrobu drewniaków, podoficer WP, odznaczony Virtuti Militari	wykonawca egzekucji	członek SA lub SS, uczestnik likwidacji getta w Mławie, strażnik w Lager Soldau
63.	Krutz ^r Willi				Niemiec	polskie	robotnik		członek SA
	Krüger Josef				Niemiec	niemieckie	urzędnik (Treuhänder w Działdowie)		członek SA, Kreisleiter NSDAP
64.	Krzykowski				Niemiec	polskie			
65.	Kurzina ^{ss}			Działdowo	Niemiec	polskie			
66.	Labusch Johann				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
67.	Lenard ^l Jan (Hans) ^{uu}			Kisiny	Niemiec	polskie	rolnik		członek SS, kierownik kancelarii obozowej w Lager Soldau
68.	Longwitz ^{vv} Helmut ^{yy}	1919		Działdowo	Niemiec	polskie			członek SA, strażnik w Lager Soldau

ⁿⁿ Kursywą oznaczono te osoby, co do których nie ma pewności, że byli członkami działdowskiego Selbstschutzu. ^{oo} W dokumentach również jako: Krawalicki, Krawelitzki, Krawolitzki. ^{pp} W dokumentach również jako: Kwedman, Quidman. ^{rr} W dokumentach również jako: Krautz. ^{ss} W dokumentach również jako: Kurcyna. ^{uu} W dokumentach również jako: Lenart, Lehnart, Lehnardt, Lenert, Lehnert. ^{vv} W dokumentach również jako: Kurt, Willi. ^{ww} W dokumentach również jako: Longowitz. ^{yy} W dokumentach również jako: Erich.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
69.	Lukas Wilhelm			Burkat	Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
70.	Lysy Otto				Niemiec	polskie			
71.	Mazanek Bogumił (Bogumil)				Niemiec lub Polak	polskie			
72.	Mazanek Fryderyk (Fritz)				Niemiec	polskie	piekarz		strażnik w Lager Soldau
73.	Mosakowski Herman			Pierławki lub Skurpie	Niemiec	polskie	rolnik		
74.	Mróz			Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		
75.	Müller Paweł (Paul)			Bursz	Niemiec	polskie	właściciel majątku		
76.	Müller Albert			Płońnica	Niemiec	polskie			członek SA
77.	Nitsch Wiktor								
78.	Nykiel Paweł (Paul)			Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		
79.	Obluda Otto				Niemiec	polskie	kupiec, prezes działdowskiego zarządu powiatowego Jungdeutsche Partei in Polen (JDP)		członek SS, strażnik w Lager Soldau
80.	Pekruhn Marta (Martha) (z d. Plewka)				Niemka	polskie			strażniczka w Lager Soldau
81.	Plewka Herman ^{zz}			Burkat lub Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		
82.	Plazan ^{aaa} Fryderyk (Fritz) ^{bbb}			Działdowo	Niemiec lub Polak	polskie	skarbnik Polskiego Związku Zachodniego (PZZ)	wydawał wyroki śmierci	członek SS, strażnik w Lager Soldau

^{zz} W dokumentach również jako: Herbert.

^{aaa} W dokumentach również jako: Plazan, Plazan, Plazen.

^{bbb} W dokumentach również jako: Friedrich.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
83.	Piażan ^{aaa} Otto			Działdowo	Niemiec lub Polak	polskie	bez zawodu, syn woźnego gimnazjum	wykonawca egzekucji	członek SS, strażnik w Lager Soldau
84.	Rade ^{ccc} Hans				Niemiec	niemieckie	urzędnik		szeft działdowskiej SS i policji
85.	Regehr Walter	1885			Niemiec	niemieckie	członek olsztyńskiego SS		członek SS, szef Selbstschutzu w Działdowie od końca X 1939
86.	Remus Otto				Niemiec	polskie			członek SS i NSDAP
87.	Reszka ^{ddd} Paweł (Paul)	1904		Działdowo	Niemiec	polskie	fryzjer		członek SA, strażnik w Lager Soldau
88.	Retkowski ^{eee} (później Rieseling) Herbert ^{fff}	1905	Elbląg	Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel sklepu spożywczego lub apteki		członek SS, uczestnik akcji wysiedleńczej oraz likwidacji getta w Mławie, strażnik w Lager Soldau
89.	Retkowski ^{eee} Karol (Karl ^{ggg})			Działdowo	Niemiec	polskie	(właściciel apteki po wydziedziczonej mieszkanke Działdowa, Walerii Grajkowej)		członek SS, prawd. w składzie plutonów egzekucyjnych rozstrzelujących więźniów Lager Soldau
90.	Rogalla Emma (z d. Hartwig)				Niemka	polskie			strażniczka w Lager Soldau
91.	Rose Heinz				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
92.	Sass Arno				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
93.	Schau Kurt				Niemiec				
94.	Schmaglowski ^{hhh} Eryk (Erich)			Działdowo	Niemiec	polskie			członek SS

^{ccc} W dokumentach również jako: Radde, Radacz. ^{ddd} W dokumentach również jako: Reschka, Reschke, Reszke, Reczke. ^{eee} W dokumentach również jako: Redkowski, Rettkowski, Retowski. ^{fff} W dokumentach również jako: Otto. ^{ggg} W dokumentach również jako: Fritz. ^{hhh} W dokumentach również jako: Szmagłowski, Szmaglewski, Szmogłowski.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
95.	Schmaglowski ^{hhh} Otto „Szmagiel”; „Czarny Diabeł”	1879	Działdowo	Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel składu żelaznego, od 1938 prezes działdowskiego oddziału Deutscher Volksverband in Polen (DVV) (właściciel tartaku)	komendant aresztu	z-ca szefa Selbstschutzu w Działdowie, członek SS, szef działdowskiego gestapo, brał udział w łapankach na terenie Działdowa i powiatu, strażnik w Lager Soldau, w 1940 w składzie plutonu egzekucyjnego rozstrzelującego studentki w lasu Zwierskiego
96.	Schmaglowski ^{hhh} Paweł (Paul)	1907	Działdowo	Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel tartaku		członek SS, uczestnik akcji wysiedlenczej, prawd. strażnik w Lager Soldau
97.	Schreiber Emil ⁱⁱⁱ lub 1908	1901 lub 1908	Działdowo	Działdowo	Niemiec	polskie	robotnik		członek SA, szef działdowskiego NSDAP, strażnik w Lager Soldau
98.	Schwerma ^{jjj} Wilhelm ^{kkk}		Sękowo lub Skurpie		Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau
99.	Senkowski				Niemiec	polskie			
100.	Skuza ^{lll} Berthold		Skurpie lub Wysoka		Niemiec	polskie	rolnik		
101.	Skuza ^{lll} Gustaw ^{mmm}	1917			Niemiec lub Polak	polskie			strażnik w Lager Soldau
102.	Skuza ^{lll} Herman		Kurki		Niemiec lub Polak	polskie			członek SS, w 1943 lub 1944 wysłany na front
103.	Skuza ^{lll} Józef (Józef)	1924			Niemiec lub Polak	polskie			

ⁱⁱⁱ W dokumentach również jako: Karol (Karl). ^{jjj} W dokumentach również jako: Schwarm, Schwarna. ^{kkk} W dokumentach również jako: Emil. ^{lll} W dokumentach również jako: Skusa. ^{mmm} W dokumentach również jako: August.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
104.	Skuz ^{III} Otto	1917			Niemiec lub Polak	polskie			członek SS, strażnik w Lager Soldau, w 1943 lub 1944 wysłany na front
105.	Skuz ^{III} Paweł (Paul)	1904	Działdowo	Działdowo	Niemiec lub Polak	polskie	robotnik (urzędnik miejski w Działdowie)		członek SA lub SS, w latach 1939–1941 strażnik w Lager Soldau
106.	Skuz ^{III} Willi Fritz	1918			Niemiec lub Polak	polskie			członek SS
107.	Sowa Eryk (Erich) ^{nm}			Wysoka	Niemiec	polskie	członek Jungdeutsche Partei in Polen (JDP)		
108.	Standfuss Walter				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
109.	Stoklasa Emil				Niemiec				
110.	Stolz Walter				Niemiec		(właściciel młyna w Jamielniku, odebranego Polakowi Janowi Krupińskiemu)		członek SS, uczestnik akcji wyśledniczej
111.	Szczepański Maksymilian			Żabiny	Niemiec lub Polak	polskie	rolnik		członek SA i NSDAP oraz sołtys i wójt gminy Żabiny, uczestniczył w akcjach deportacyjnych do GG i obozów koncentracyjnych
112.	Szmit ^{ooo}								
113.	Sztejer				Niemiec	polskie			
114.	Sztern				Niemiec	polskie			
115.	Sztyber ^{ppp}			Wysoka	Niemiec	polskie	rolnik		

^{nm} W dokumentach również jako: Jan (Johann).

^{ooo} W dokumentach również jako: Szmyt.

^{ppp} W dokumentach również jako: Szybor, Stybor.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
116.	Szwarc ^{err}			Skurpie	Niemiec	polskie	rolnik		
117.	Tews Walter ^{sss}			Filice	Niemiec	polskie	rolnik		
118.	Truszkowski			Skurpie	Niemiec	polskie	rolnik		
119.	Truszczyński ^{ttt} Fryderyk (Fritz)				Niemiec	polskie			
120.	Truszczyński ^{ttt} Wiktor (Wiktor) ^{uuu}	1908	Działdowo	Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel sklepu spożywczego		członek SA, strażnik w Lager Soldau
121.	Wach Herbert				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
122.	Wachsmuth Werner				Niemiec				strażnik w Lager Soldau
123.	Wagner Kurt	1905		Działdowo	Niemiec	polskie	właściciel restauracji i sklepu z galanterią w Działdowie		członek SS, strażnik w Lager Soldau
124.	Wasilowski				Niemiec	polskie			
125.	Werzik			Działdowo	Niemiec	polskie	młynarz		
126.	Wichert Franciszek								
127.	Wilamowski Emil ^{www}			Wysoka lub Skurpie	Niemiec	polskie	fryzjer		
128.	Wilczyński ^{yyy}								członek SS, strażnik w Lager Soldau
129.	Wnuk Fritz ^{zzz}			Działdowo	Niemiec	polskie			strażnik w Lager Soldau

^{err} W dokumentach również jako: Schwarz. ^{sss} W dokumentach również jako: Tens, Teus. ^{ttt} W dokumentach również jako: Truschinski, Truszyński.

^{uuu} W dokumentach również jako: Wilhelm.

^{www} W dokumentach również jako: Walter.

^{yyy} W dokumentach również jako: Wilczyński, Wiczynski.

^{zzz} W dokumentach również jako: Wilhelm.

Lp.	Nazwisko i imię	Rok urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania przed wojną	Narodowość	Obywatelstwo przed 1 IX 1939	Zajęcie przed wojną	Stanowisko w areszcie	Pozostałe funkcje w okupacyjnym aparacie represji
130.	Wunderlich Siegfried				Niemiec	jednego z krajów bałtyckich	lekarz (ordynator dział-dowskiego szpitala)	stwierdzał zgon więźnia	członek SS, lekarz w Lager Soldau
131.	Wypych Emil								
132.	Zakrzewski Józef				Niemiec lub Polak	polskie			strażnik w Lager Soldau
133.	Zygnota ^{aaaa}			Działdowo	Niemiec	polskie	kominiarz		strażnik w Lager Soldau
134.	Żbikowski ^{bbbb} Fryderyk (Fritz) ^{cccc}			Działdowo	Niemiec	polskie	kupiec (kierownik działdowskiego Arbeit-samtu)		członek SA lub SS, strażnik w Lager Soldau

^{aaaa} W dokumentach również jako: Zegnotat. ^{bbbb} W dokumentach również jako: Zbikowski. ^{cccc} W dokumentach również jako: Jan.

Przynależność do załóg obozów niemieckich:

GL/DL/AEL Soldau	– 68 os.
KL Mauthausen-Gusen	– 1 os.

Przynależność do niemieckich organizacji militarnych i paramilitarnych:

SS	– 30 os.
SA	– 15 os.
SA lub SS	– 7 os.
NSKK	– 2 os.
EG	– 1 os.

Przynależność do niemieckich i polskich organizacji społeczno-politycznych:

NSDAP	– 10 os.
JDP	– 4 os.
DVV	– 1 os.
PZZ	– 1 os.

Grupy zawodowe:

rolnicy	– 20 os.
rzemieślnicy	– 13 os.
kupcy i przedsiębiorcy	– 11 os.
urzędnicy	– 4 os.
robotnicy	– 3 os.
wyższy i niższy personel medyczny	– 2 os.
ziemianie	– 1 os.
robotnicy lub rolnicy	– 1 os.

Przynależność narodowa lub etniczna:

niemiecka	– 107 os.
niemiecka lub polska	– 14 os.
mazurska	– 1 os.

Obywatelstwo:

polskie	– 93 os.
niemieckie	– 10 os.
jednego z państw bałtyckich	– 1 os.